

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Sabina Debevc

Islamska arhitektura na Balkanu

Magistrsko delo

Ljubljana, 2015

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Sabina Debevc

Mentor: red. prof. dr. Aleš Debeljak

Islamska arhitektura na Balkanu

Magistrsko delo

Ljubljana, 2015

Zahvala

Iskrena hvala mentorju za strokovno pomoč in hitro odzivnost pri pisanju magistrskega dela.

Islamska arhitektura na Balkanu

Balkan predstavlja stičišče kultur, narodov, jezikov in religij. K raznolikosti in pestrosti so veliko prispevali tudi Osmani, ki so na Balkanski polotok stopili v 14. stoletju. Osmansko osvajanje ozemelj na Balkanu je poleg navad in vsakdanjega življenja spremenilo tudi arhitekturno podobo takratnih mest. V mestih, včasih tudi v manjših krajih, so se pričele graditi džamije, osrednji objekt v islamski sakralni arhitekturi. Ob vrhuncu Osmanskega cesarstva so bila balkanska mesta polna džamij in pripadajočih minaretov. Mesta so imela prav poseben značaj, v katerem so osrednjo vlogo igrale džamije. Ko je začela moč imperija usihati oziroma bledeti, so počasi začele izginjati tudi džamije. Prebivalci Balkana so pričeli spreminjati mestno arhitekturo, katere cilj je bila doseči podobnost s tisto v zahodni Evropi. V novi arhitekturi ni bilo več prostora za džamije. Mnoge so bile porušene ali uporabljene za druge namene. Nekoč številni minareti se niso več dvigali na balkanskimi mesti. Število džamij je s slabitvijo moči Osmanskega cesarstva v posameznih mestih padalo. Kmalu po dokončnem propadu imperija v začetku 20. stoletja so Balkan prizadejale številne vojne, nestrpnosti, etnična čiščenja in ostale napetosti, ki so vplivale tudi na ohranitev osmanske sakralne arhitekture. V primerjavi z veliko razširjenostjo džamij v času osmanske vladavine na Balkanu se jih je do danes ohranilo izredno malo. Na skromno število ohranjenih džamij iz časa osmanske države ni vplival samo čas, temveč v veliki meri načrtna rušenja in spremembe namembnosti ter zavestno zavračanje njihove zgodovinske vrednosti.

Ključne besede: islamska arhitektura, Osmani, Balkan, džamije.

Islamic Architecture of the Balkans

The Balkans represent a crossroads of cultures, languages, and religions. When the Ottomans entered the Balkan Peninsula in the 14th century, they contributed greatly to the diversity and variety of the area. The Ottoman conquest of lands of the Balkans has changed practices and everyday life, as well as architectural images of cities. Mosques, which are central objects of the Islamic sacral architecture, were built in cities as well as smaller settlements. At the peak of the Ottoman Empire, Balkan cities were full of mosques and minarets. Cities had a special character with mosques being their focal point. Once the power of the Ottoman Empire began to fade away, mosques also started to disappear. People from the Balkans began to transform the architecture of cities with a purpose of achieving resemblance to cities of Western Europe. There was no room for mosques in the new architecture. Many were demolished or used for other purposes. Numerous minarets were no longer present above Balkan cities. As the Ottoman Empire weakened, the number of mosques decreased. In the beginning of the 20th century, soon after the final fall of the Empire, the Balkan Peninsula was struck by numerous wars, intolerances, ethnic cleansing, and other tensions, which affected the preservation of the Ottoman sacral architecture. Compared to a great number of mosques during the Ottoman rule in the Balkans, very few remain. Only a few mosques, dating to the Ottoman state, are preserved. This is not only a consequence of time, but also due to deliberate demolitions, changes of their use, and conscious rejection of their historic value.

Keywords: Islamic architecture, the Ottomans, the Balkans, mosques.

KAZALO

1	UVOD	6
2	ISLAMSKA ARHITEKTURA	9
3	BALKAN IN OSMANI	13
3.1	OSMANSKA ZASEDBA BALKANA.....	19
3.2	VPLIVI OSMANSKEGA IMPERIJA	25
4	ARHITEKTURA OSMANOV	31
4.1	BALKANSKA MESTA PO TURŠKEM ZGLEDU.....	34
4.2	ARHITEKTURNA PREVLADA DŽAMIJ	38
5	SPREMENJENI BALKAN	44
5.1	BALKANSKA MESTA PO USAHNITVI OSMANSKE MOČI.....	46
5.2	GRENKO 20. STOLETJE.....	51
6	OHRANJENA ISLAMSKA ARHITEKTURA NA BALKANU	53
6.1	PREŽIVELI VIHARNIKI	53
6.2	PRIMERJAVA OBSEGA ISLAMSKIH OBJEKTOV.....	61
7	ZAKLJUČEK	66
8	LITERATURA	68

1 UVOD

Na Balkanskem polotoku so se od nekdaj srečevali različni narodi, kulture in religije. Med slednjimi je zelo močen vpliv pustil islam. V magistrski nalogi se bom osredotočila na vplive islamske religije na življenje ljudi na Balkanu. Za ožjo perspektivo se bom usmerila predvsem na razumevanje vplivov na arhitekturo. Ker verjamem, da so največ islamske arhitekturne dediščine za seboj pustili Osmani, bom govorila prav o njih, njihovi vladavini na Balkanskem polotoku in arhitekturnih objektih, ki so se iz njihovega časa ohranili do danes. Predstavila bom podobo mest iz časa osmanske države in skušala razumeti, v kolikšni meri se je islam izražal v arhitekturni podobi balkanskih mest. Prikazala bom arhitekturne spremembe, ki so sledile kmalu po padcu Osmanskega cesarstva, ter ocenila obseg ohranjenih islamskih verskih objektov na Balkanu.

Skozi perspektivo arhitekture bom skozi celotno magistrsko nalogo odkrivala vlogo islama na Balkanu nekoč in danes. Namen magistrske naloge bo dokazati spremembe oziroma prikazati precejšen upad števila islamskih objektov na Balkanu po odhodu Osmanov ter s tem orisati razliko v obsegu islamskih arhitekturnih objektov v izbranih časovnih obdobjih – v času Osmanske države in danes. Glavni cilji magistrskega dela bodo:

- poiskati in preučiti povezavo med arhitekturo in religijo, tj. natančneje raziskati, kako se lahko religija ljudi odraža tudi skozi arhitekturo;
- raziskati zgodovinsko ozadje v času Osmanskega cesarstva oziroma obdobje osmanske zasedbe Balkana;
- ovrednotiti arhitekturni vpliv Osmanov na Balkanu – ugotoviti, kako se je njihova religija inkorporirala v arhitekturni značaj takratnih balkanskih mest;
- oceniti število oziroma obseg ohranjenih objektov, ki so jih na območju Balkana zgradili Osmani;
- analizirati dogodke, ki so vplivali na arhitekturno podobo balkanskih mest po odhodu Osmanov,
- primerjati obseg arhitekturnih islamskih arhitekturnih objektov iz časa osmanske države z obsegom do danes ohranjenih objektov.

Balkan je skozi zgodovino doživljal nenehne spremembe, ki so bile pogosto zelo boleče, radikalne in so zahtevale neizmerno prilagodljivost balkanskih narodov. Velik del k tem spremembam so prispevali Osmani, ki so svoje nazore, prepričanja, tradicije in vero širili po

tem delu Evrope kar nekaj stoletij. Njihova religijska pripadnost se je na tako izjemen način izražala tudi skozi arhitekturo. Osmani so oblikovali drugačno podobo balkanskih mest, v njih so prinesli nove arhitekturne objekte, med katerimi pa je prevladovala džamija.

Religija in arhitektura se prav zanimivo prepletata in dopolnjujeta. Skozi arhitekturo religija kaže svoje značilne simbole, barve in najrazličnejše podobe. Verski objekti imajo ponavadi svojo prepoznavno strukturo in druge arhitekturne elemente. Ko govorimo o islamski arhitekturi, vsekakor govorimo o elementih, kot so minareti in kupole, ki sestavljajo džamijo oziroma mošejo.

V magistrskem delu bom iskala vezi med arhitekturo in islamsko religijo, raziskovala razširjenost islamskih objektov v času osmanske zasedbe Balkana in nato to razširjenost primerjala z obsegom objektov, ki so se ohranili do danes. Iz tega sem izpeljala naslednja raziskovalna vprašanja:

- V kolikšni meri se je religija Osmanov odražala v arhitekturni podobi balkanskih mest?
- Kolikšna je razlika med obsegom islamskih arhitekturnih objektov na Balkanu v času osmanske zasedbe in obsegom do danes ohranjenih objektov?
- Kateri dogodki so vplivali na upad števila islamskih arhitekturnih objektov na Balkanu?

Ker se je islam kot religija na Balkanu najbolj razširil v času Osmanskega cesarstva, bo to obdobje, na katerega se bom osredotočila. Stanje takratnih mest in razširjenost islamskih arhitekturnih objektov bom skušala orisati na podlagi tekstovne analize virov. Iz literature, vezane na zgodovino Balkana, bom izluščila tiste opise, ki bodo vezani na arhitekturo krajev in mest. Na podlagi te tekstovne analize virov bom dobila podroben vpogled v število oziroma obseg islamske arhitekture na Balkanu v času Osmanskega cesarstva.

S slabljenjem moči Osmanskega cesarstva so se začele številne spremembe tudi na Balkanu. Balkanska mesta so začela spreminjati svojo podobo, številne džamije, turška kopališča in nekatere druge zgradbe so bile sčasoma porušene ali so spremenile svojo namembnost. Razlog ni bil le umik Osmanov z Balkana, ampak tudi kasnejše naravne katastrofe, zanemarjanje objektov, v veliki meri pa vojne. V tem delu bom na podlagi analize tekstovnih virov ugotavljala arhitekturne spremembe po propadu oziroma usahnitvi moči Osmanskega cesarstva. Raziskovala in iskala bom tiste dogodke, ki so botrovali bodisi k porušenju nekaterih objektov islamske arhitekture bodisi k spremembi njihove namembnosti.

Objekte, ki so se iz časa Osmanske države vsaj deloma ohranili vse do danes, bom iskala in analizirala v zadnjem poglavju magistrskega dela. Tudi pri tem bom uporabila analizo tekstov. Preučevala bom različne turistične vodiče osrednjih balkanskih mest. V osredju analize ohranjenih islamskih objektov bodo glavna mesta balkanskih držav, tj. Sofija, Atene, Skopje, Tirana, Priština, Podgorica, Sarajevo, Zagreb in Beograd. Vzporedno z analizo turističnih vodnikov, kjer bom iskala ohranjene objekte islamske arhitekture, bom trenutno stanje primerjala z razširjenostjo islamske arhitekture v času Osmanskega cesarstva. Predvidevam precejšnjo razliko, vendar pa vseeno želim ravno na podlagi te razlike še toliko bolj poudariti obsežnost in razsežnost islamske arhitekture na Balkanu v času osmanske države.

2 ISLAMSKA ARHITEKTURA

Arhitektura je del našega vsakdana, ščiti nas pred naravnimi vplivi okolja in nam tako nudi varno zavetje. Vendar pa nam nudi še veliko več. Medtem ko si za stenami naših stanovanj in hiš ustvarjamo svoje zasebno življenje, se v javnih zgradbah odvija družbeno življenje. V slednjih lahko ljudje počnemo različne stvari. V verskih, sakralnih objektih ljudje iščemo povezave z bogom, s tistim nekaj, v kar verujemo. Arhitektura nam skuša pri tem pomagati, se prilagaja našim navadam in ponuja pogoje, ki bi nam lahko omogočili tesnejšo in močnejšo vez z bogom.

V islamu igra arhitektura pomembno vlogo. Mnogi jo zaradi nefiguralnosti označujejo kar kot privilegirano umetnostno zvrst. Vsekakor je močno povezana z vero, lahko bi celo rekli, da gre za umetnost, ki je podrejena diktatu vere. V islamski arhitekturi se ločuje med dvema osnovnima zvrstema – civilno in sakralno arhitekturo. Civilna arhitektura izvirno ni islamska, ampak prastara, z neolitskimi začetki v »rodovitnem polmesecu«. Sakralna arhitektura pa ima zelo natančno opredeljeno poreklo – hišo preroka Mohameda v Medini (7. stoletje), ki mu kasneje sledijo številni hibridni dodatki, pobrani pri različnih neislamskih vzorih. Ker je islamska sakralna arhitektura podrejena diktatu verskih predpisov, ne velja za avtonomno umetnostno zvrst. Posledično tudi nima samostojne teorije oziroma vede o arhitekturi, kakršno ima evropska arhitektura, temveč le »arhitekturno zgodovino«. Islamska arhitektura nima oblikovalskih navodil, ampak zaobsega le sklop ustnih izročil in verskih dogem. Niti v muslimanskih svetih spisih, Koranu in hadisih, temeljih verske identitete, ni mogoče najti navodil ali nasvetov o tem, kakšno obliko mora imeti mošeja ali kako visok mora biti minaret (Debeljak 2009). (Košir 2004)

Islamsko sakralno arhitekturo odlikuje pet glavnih objektov, in sicer džamije, minareti, medrese, samostani in mavzoleji (Karadžić 1980, 20–21). Osrednji objekt je džamija oziroma mošeja. Ker bo ta arhitekturni objekt osrednji objekt tudi moje magistrske naloge, je pomembno, da ustrezno obrazložim uporabo teh dveh pojmov. Izraz mošeja izvira iz arabske besede masjid in pomeni prostor, v katerem verniki opravljajo sujud (molitev, ki vključuje klečanje in dotikanje tal s čelom). Masjid¹ kot tak ni nujno opremljen za petkove ali praznične molitve, zato obstaja masjid al-jami, ki predstavlja večjo mošejo, opremljeno s posebnimi elementi za praznično oziroma petkovo molitev (t.i. džuma) in ima minaret.

¹ V slovenskem prevodu se uporablja zapis mesdžid.

Prvotni izraz masjid je bil kasneje preveden oziroma prenesen v različne jezike, v angleščini se je uveljavil izraz mosque, pri nas pa mošeja. Če bi torej sledili etimologiji izrazov, bi morali uporabljati oba izraza, mošeja in džamija, ker ne gre za enaka pomena. Oba pomenita prostor za molitev, vendar različnih velikosti. (Tomšič Čerkez 2005, 54)

V splošni rabi izrazov džamija in mošeja med seboj ne ločimo. V slovenski javni govorici se je precej bolj uveljavila uporaba izraza džamija. V veliki meri je to zaradi zgodovine slovenske kulture in migracijskih tokov z jugovzhodne Evrope, kjer so se nekoč širili Osmani. Izraz džamija naj bi bil razširjen povsod tam, do koder so prišli vojaki in upravniki pod okriljem osmanskega sultana, kar se je preneslo tudi v današnjo rabo. Na podlagi povezave izraza džamije z Osmani in jugovzhodno Evropo bom v magistrskem delu uporabljala izraz džamija, in sicer kljub zavedanju, da obstaja razlika v pomenu navedenih izrazov. (Debeljak 2009)

Islamska arhitektura in z njo džamija se je prilagajala oblikovanim značilnostim kraja, kjer je nastajala, vendar je njen prvotni namen vedno ostal enak – ustvariti prostor za skupno molitev in opravljanje obredov, prostor, ki ponuja zbližanje človeka z Alahom, prostor, ki lahko prebudi človekov um in ga usmeri k Bogu (Agović 2015). Prav tako se v različnih lokalnih okoljih osnovni elementi džamije med seboj ne razlikujejo. Med te elemente spadajo kibla, mihrab, mimber, dika in minaret. Običajno ima džamija na dvorišču še vodnjak oziroma fontano, v kateri se lahko verniki pred molitvijo umijejo. Kibla je v džamiji zid, ki določa njeno postavitev. Vedno je pravokoten na smer proti Meki in tako označuje smer molitve. Mihrab je niša v kibli v sredini zidu – v njej stoji oseba, ki vodi skupno molitev. Mihrab in kibla sta najpomembnejša elementa džamije, kajti brez njiju si sploh ni mogoče zamisliti funkcioniranja prostora. Verniki se orientirajo in pri molitvi postavijo glede na pozicijo teh dveh elementov – postavijo se v vrste vzporedne s kiblo. Mimber je prižnica ob strani mihraba, dika pa lesen oder, s katerega se v primeru večje množice vernikov ponavlja molitev. Minaret, ki je zaradi svoje višine najbolj opazen element džamije, je namenjen klicanju vernikov k molitvi in ima torej podobno vlogo, kot jo imajo zvoniki cerkva, verjetno pa je po njihovem vzoru tudi nastal. (Tomšič Čerkez 2005, 54–55; Karadžić 1980, 21–23)

Kot sem že omenila, v islamski arhitekturi ne obstajajo pravila ali zahteve o uporabi določenih oblik. Pri gradnji džamij zato niso pomembne oblike prostorov ali posamezni deli, temveč je pomembno, da se ustvari »udoben prostor za molitev za določeno število vernikov« (Tomšič Čerkez 2005, 56). To je v bistvu edina naloga oblikovalca oziroma graditelja. Svobodno izražanje pri gradnji in neobstoj določenih zahtev je muslimanom omogočalo preprosto preoblikovanje obstoječih objektov v džamije. Med bolj znanimi primeri je sv. Sofija v Istanbulu, v času osmanske vladavine pa je bila to pogosto praksa tudi na Balkanu. (Tomšič Čerkez 2005, 56)

Skozi zgodovino so se, tudi zato, ker ni bilo jasnih arhitekturnih navodil in pravil, izoblikovali različni tipi mošej oziroma džamij. Med njih spada tudi otomanski oziroma osmanski tip. Leta predstavlja ploden razvoj zgodnjih bizantinskih oblik, s svojim pojmovanjem pomena svetlobe v prostoru, z uporabo mozaikov, bakrene kritine z visokimi, vitkimi in okroglimi minareti ter značilno središčno masivno večjo kupolo (Tomšič Čerkez 2005, 56). Prav zaradi zvestobe centralni ideji, ki jo ponazarja kupola, je osmanska arhitektura edinstvena v islamskem svetu in je tako neodvisna od lokalnih posebnosti, ki se lahko kažejo v izbiri materialov ali dekoracij (Hillenbrand 1999, 257). Osmanska islamska arhitektura se je začela razvijati v 16. stoletju, ko je pravoslavni spreobrnjenec v islam, znan pod imenom Sinan, pričel snovati ideje o tem posebnem načinu ureditve svetlega prostora. Njegove zamisli so zrasle v več kot sto monumentalnih zgradb, njegovi načrti pa so bili poslani v sleherno pokrajino pod osmansko oblastjo. Vpeljal je tako rekoč nov tip minareta, ozkega in izredno visokega, tudi do 70 metrov. Njegov pečat se vidi tudi v medsebojno povezanih kupolah in kupolah, ki se zbirajo okrog velike središčne kupole. Navdih je črpal iz pravoslavne cerkve Hagie Sophie. Njegovo občudovanje te zgradbe je spremenilo dotedanje osmanske vzorce. Njegova mojstrovina v mestu Edirne, džamija Selimiye, je postala vzor vsem lokalnim džamijam na ozemlju Osmanskega cesarstva, od Alžirije do Iraka, od Sirije do Jemna, od Egipta do Bosne. Mimar Sinan je delal v službi sultana Sulejmana II., zato nekateri za vrhunec osmanske kulture in arhitekture označujejo prav obdobje vladanja omenjenega sultana (Hoag 2004, 154). Sultan je omogočal finančno podlago in dovoljenja za gradnjo, Sinan pa je na podlagi svojih idej ustvarjal edinstveno arhitekturo. (Debeljak 2009)

Osmanska arhitektura je izjemnega pomena za islamsko kulturo in tudi kulturo nasploh. Vsebuje svoje posebne značilnosti, ki so izražene v številnih verskih in posvetnih stavbah, tj. v džamijah, medresah, hanih, karavanserajih, fontanah, hamamih, mostovih itd. (Agović

2015). Kljub temu da osmanska arhitektura v svojem okviru zaobsega tudi posvetne zgradbe, pa velja predvsem za arhitekturo, usmerjeno v džamije (Hillenbrand 1999, 259–260).

V času Osmanskega cesarstva so nastale številne džamije z visokimi minareti, ki so oblikovale arhitekturno podobo mest in pokrajin. Ker so Osmani osvojili tudi dežele na Balkanu, je osmanska arhitektura pustila velik pečat v arhitekturi številnih balkanskih mest. Pred samim orisom arhitekture krajev na Balkanu za časa osmanske države, bom v naslednjem poglavju najprej predstavila sam izraz Balkan oziroma njegovo razumevanje, nato pa še obseg in trajanje osmanske oblasti na Balkanu, da bo povezava med Balkanom in osmansko oziroma islamsko arhitekturo dovolj jasna in nazorna.

3 BALKAN IN OSMANI

Ko uporabimo pojem Balkan, se nam zdi, da točno vemo, kaj mislimo in na kaj ciljamo. Ob natančni opredelitvi tega pojma pa se hitro zaplete. Balkan v najpreprostejšem smislu povezujemo z državami jugovzhodne Evrope, ob tem pa se zdi, da ga spremlja nekakšen negativni prizvok ali oznaka nečesa nazadnjaškega in zaostalega. Da ne bo percepcija Balkana temeljila le na domnevah, ki so se oblikovale v družbi, bom v nadaljevanju predstavila nekatere opredelitve pojma Balkan, saj je njegova jasna opredelitev pomembna v sklopu celotnega magistrskega dela.

Vemo, da so se na Balkanu, na tem relativno majhnem prostoru, skozi zgodovino odvijali pomembni in usodni procesi, ki so vplivali tudi na nadaljnji evropski razvoj. To območje je od nekdaj veljalo za zelo nemirno, Ignacij Voje tako naslovi celo svojo knjigo – *Nemirni Balkan*. Balkan je predstavljal križišče, kjer so se srečevali in naseljevali številni narodi oziroma ljudstva. V tem prostoru so se dogajala številna etnična čiščenja, prebegi in begunstva, takšne in drugačne strahote, ki so močno zaznamovali življenja ljudi na tem območju. (Voje 1994, 5)

Ime Balkanski polotok ni bilo v uporabi do samega začetka 19. stoletja. Na začetku je bil Balkan ime, ki je označevalo zgolj gorsko verigo, predhodno znano tudi kot Haemus, in ne ime širšega področja polotoka (Mazower 2008, 1). V angleščini je prvi novo poimenovanje gorovja Haemus uporabil Frederick Calvert leta 1767. Poimenoval ga je *The Great Balcan* oziroma *Veliki Balkan*. Od začetka pa to novo ime ni veljalo za enakovredno prejšnjemu. Britanski popotnik John Morritt je v svojem dnevniku zapisal, da so spali ob vznožju gore, ki je »ponižana z imenom *Bal. Kan*, vendar nič manj impresivna od antičnega Haeumusa« (Moritt v Jezernik 2011, 11). Ne le, da novo poimenovanje ni nakazovalo primerne veličine kot prejšnje, zdi se celo, da je novo ime nastalo kot posledica nerazumevanja. Balkan v turškem jeziku pomeni z gostim gozdom poraščeno neravno gorato pokrajino ali gorsko verigo, z novim poimenovanjem pa so ga uporabili kot zemljepisno lastno ime. (Jezernik 2011, 11–12)

Pruski geograf Augst Zeune je bil med prvimi, ki je poimenoval širše območje. Leta 1808 mu je nadel ime Hämushalbinsel², kasneje pa v skladu s takratno prakso, ki je narekovala poimenovanje področja po njegovem najbolj prominentnem gorovju, nadomestil z imenom

² Halbinsel v nemščini pomeni polotok. V konkretnem primeru gre torej za prevod Haemusov polotok.

Balkanski polotok. Zeunovo poimenovanje je bilo dokaj samovoljno, saj gorovje Haemus, kot je bilo prvotno poimenovano Balkansko gorovje, ne predstavlja niti najobsežnejšega niti najvišjega gorovja na polotoku. Do konca 19. stoletja je večina avtorjev, med njimi predvsem geografi, že raztegnila besedo Balkan na celotno regijo, ne le na goro, kot se je to uveljavilo na začetku. K širitvi pojma je botrovala tudi zmotna predpostavka, da balkanska veriga teče naravnost čez polotok jugovzhodne Evrope, kot na primer Pireneji čez vrh Iberskega polotoka (Mazower 2008, 2). Balkan se je zdel tudi primeren in uporaben izraz za poimenovanje novih držav, ki so nastale na ozemlju nekdanje evropejske Turčije. (Jezernik 2011, 12–14)

Ko se lotimo geografije Balkana in s tem Balkanskega polotoka, lahko ugotovimo, da je le-ta precej nenatančna. Pričakovati bi bilo, da je Balkan vsaj kot geografski pojem mogoče nevtralnno opredeliti, vendar pa je v tem primeru izjema, ki kar bode v oči. Pojavljale so se različne definicije o geografskem obsegu Balkana, ker se je pogosto spreminjal in prilagajal spremembam političnih meja. Nekonsistentnost definicije Balkana v geografiji dokazujejo tudi opredelitve Encyclopaedie Britannice. Le-ta je leta 1911 navedla, da Balkan obsega »Albanijo, Bosno in Hercegovino, Bolgarijo, Hrvaško in Slavonijo, Dobrudžo, Grčijo, Ilirijo, Makedonijo, Črno goro, Novi Pazar, Srbijo in Turčijo«, po definiciji iz leta 1995 pa naj bi med balkanske države spadale tudi Romunija, Vojvodina, Moldova in Slovenija, izločena pa je bila Grčija (Encyclopaedie Britannica v Jezernik 2011, 13).

Danes Encyclopaedica Britannica priznava, da ne obstaja enoten dogovor o obsegu Balkana oziroma Balkanskega polotoka. V definiciji sicer navaja določene države, ki naj bi spadale pod okrilje Balkana (Albanija, Bosna in Hercegovina, Hrvaška, Bolgarija, Kosovo, Makedonija, Črna gora, Romunija, Srbija in Slovenija), vendar obenem poudarja, da so to le države, ki se običajno karakterizirajo kot balkanske. Grčija in evropski del Turčije so iz te navedbe izpuščeni, vendar pa avtor definicije na to tudi opozori in doda, da se navedeni državi oziroma območji vseeno mnogokrat prištevata k Balkanskemu polotoku. (Crampton 2015)

Precej zanimivo je umeščanje Slovenije na Balkan. Svoje nestrinjanje s to umestitvijo jasno izrazi Simon Lenarčič, avtor Leksikona napak. Urednike Britannice obtoži, da so za umestitev raje upoštevali 70 let politične pripadnosti Jugoslaviji in s tem Balkanu, kot pa dobrih 1300 let politične in kulturne pripadnosti srednji Evropi (Lenarčič 2010). Opozori tudi na pomanjkljive

in površne definicije obsega Balkana v nekaterih slovenskih leksikonih³, kjer je severna meja opredeljena z rekama Savo in Donavo, vendar brez navedbe, do kod po Savi. Manjkajoči podatek je možno zaslediti v hrvaški Opći enciklopediji JLZ in tudi v Enciklopediji Slovenije, kjer je navedeno, da severna meja Balkanskega polotoka poteka od Reškega zaliva po reki Kolpi ter nadalje po reki Savi. (Lenarčič 2010) V tem primeru gre resda za natančno in jasno definicijo, vendar se pojavlja vprašanje, v kolikšni meri bi se z njo strinjali ostali raziskovalci in poznavalci, pa tudi prebivalci, ki na teh območjih živijo.

Vprašanje meja Balkanskega polotoka oziroma Balkana je še vedno eno izmed osrednjih tem v percepcijah Balkana. Zapletna in sporna je predvsem opredelitev severne meje Balkana, kljub temu da jo nekatere definicije skušajo natančno opredeliti. Neenotnosti in nejasnosti glede severne meje so verjetno posledica dejstva, da Balkanski polotok zaradi svoje geografske lege ni ločen od celine z gorsko verigo kot Apeninski z Alpami ali kateri drug polotok. V ospredju sporov je vsekakor severna meja, vendar pa se ponekod pojavljajo težave tudi z opredelitvijo južne in morske meje Balkana (na območju Bosporja in Dardanel, vprašanje Cipra itd.). (Baskar v Mazower 2008, 162–163)

Torej, tudi »geografski Balkan ni kakšno objektivno in nesporno sidrišče, na katero bi se bilo mogoče sklicevati ob razhajanjih glede meja političnega ali kulturnega Balkana« (Baskar v Mazower 2008, 164). Enotnejša od geografskih določil obsega Balkana so si soglasja in pogledi na neevropski značaj Balkana in njegove težnje po evropeizaciji. Na Balkan so kmalu po obdobju razsvetljenstva gledali kot na nekaj, kar je blizu, vendar hkrati daleč. Blizu v smislu geografske bližine, daleč pa v kulturnem. Balkan so označili za drugačnega od ostale Evrope. (Jezernik 2011, 14).

Pojavili pa so se izredno ilustrativni in »zanimivi« orisi Balkana. Le-ti so se v večini seveda izoblikovali v topografiji zahodnjaškega imaginarija Balkana. Eden izmed njih govori o Balkanu kot vrtni lopi, ki stojih ob imenitni zahodnoevropski vili, v njej pa domuje veliko ljudi, ki ne morejo najti skupnega jezika in so si neprestano v laseh. Balkan ni bil nikoli le nek geografski koncept, ker je bil že od nekdaj napolnjen in obdan z negativnimi konotacijami – nasilja, divjaštva, primitivizma (Mazower 2008, 4). Ob pojmu Balkana vedno stoji še nekaj poleg ali nekaj nasproti. Balkan, razen če se ne uporablja za poimenovanje gorovja v

³ Izpostavi Leksikon Cankarjeve založbe in Veliki splošni leksikon DZS.

Bolgariji, »ni nikoli brez ideološkega predznaka in negativnih konotacij, kot so umazanija, pasivnost, nezanesljivost, zapostavljanje žensk, spletkarjenje, brezvestnost, oportunizem, lenoba, praznoverje, počasnost, slabo delujoča in razbohotena birokracija in podobno« (Jezernik 2011, 13). Ob izrazu Balkan so se izoblikovale ideje o lokaliziranem kaosu, balkanizaciji, primitivnih prerekanjih in prvobitnih načinih reševanja sporov. Čeprav je Zahod oblikoval številne ideje in dojemanja Balkana, ni bil nikoli zares pripravljen videti Balkana takšnega, kakršen v resnici je. Etnologija Balkana naj bi bil preveč zmedena, zgodovina preveč težavna, politika pa preveč nerazložljiva. Vse preveč zapleteno, da bi se sploh trudili razumeti. Konotacije, ki so na Zahodu spremljale pojem Balkan, so se usedle tudi v balkanske jezike, v katerih je izraz balkan postal sinonim za zaostalost in pomanjkanje civiliziranosti. (Jezernik 2011, 13–15)

Osuplost Zahoda nad drugačnostjo Balkana je mogoče zaslediti tudi v dnevnikih popotnikov iz 19. stoletja na poti čez Balkan. Le-ti so videli Balkan kot nov svet. Podoba dežele, način gradnje in oblačenja, navade in splošni videz ljudi so se jim v primerjavi z zahodnim svetom zdeli drugačni in tuji. Zapisali so, da njihovo potovanje ni bilo samo potovanje z Zahoda na Vzhod, temveč tudi potovanje iz civilizacije v divjino, iz svobode v tiranijo. Njihovo slikanje Balkana z opiranjem na lastnosti, ki jih ima Zahod, niso naključne. Pogosto so Zahodnjaki, ne samo popotniki, uporabili to deželo in njene prebivalce za ogledalo, v katerem so videli sebe in to, kako napredni in civilizirani so. Evropa je potrebovala svojega D drugega in balkanska ljudstva so temu namenu dobro ustrezala. Evropejci so se vedno primerjali s pripadniki drugih družb, ki so jih označevali za drugačne od sebe, in Balkan je pri tem igral pomembno vlogo. Zdi se, da ni preveč, če sklenemo, da Evrope brez Balkana sploh ne bi bilo. (Jezernik 2011, 16–17)

Balkan spremljajo številne subjektivne in sedaj že globoko vkoreninjene percepcije. Balkan ni zgolj samo beseda, ampak tisoč besed. Njegov pomen ne variira zgolj med različnimi vedami in domenami, ampak tudi znotraj njih. Kot sem navajala v prejšnjih odstavkih, se to kaže celo v geografiji, ki naj bi bila eno izmed objektivnejših področij. Po predvidevanjih bi morala ponuditi definicijo, na katero bi se bilo mogoče opreti, ko se definicije v drugih vedah razhajajo, vendar tega žal ne more, ker preprosto ne gre samo za geografski pojem, ampak veliko več kot to. (Baskar v Mazower 2008, 163) Balkan včasih nadomešča sopomenka jugovzhodna Evropa, ki je bolj nevtralna in objektivna. Ne moremo reči, da gre v tem primeru za povsem ustrezno sopomenko, saj označuje širšo regijo. V njej se pogosto znajdejo tudi

države na severnem robu Balkana, za katere se meni, da niso balkanske ali po o njihovi balkanski pripadnosti ni enotnosti (Baskar v Mazower 2008, 170).

V okviru svojega magistrskega dela bom Balkan opredelila kot geografsko območje, čigar meje potekajo od Reškega zaliva po reki Kolpi ter nadalje po reki Savi in Donavi. Na tej podlagi bom med balkanske uvrstila naslednje države: Hrvaška, Bosna in Hercegovina, Srbija, Črna gora, Kosovo, Albanija, Makedonija, Grčija in Bolgarija. Zavedam se, da ta definicija Balkana ni idealna, vendar je v tem primeru opredelitev meja izrednega pomena za nadaljnjo jasno obravnavo. Poleg tega se območje deloma prekriva in usklajuje z osvajanji osmanske države.

Kot sem že nakazala, se meje Balkana pogosto povezujejo z mejami Osmanskega cesarstva. Balkan se v tem smislu lahko razume tudi kot rezultat osmanske ekspanzije v Evropo ali celo kot osmanska dediščina (Baskar v Mazower 2008, 170). Zgodovinska in kulturna povezanost Balkana in Osmanskega cesarstva se odraža tudi v arhitekturi, vendar o tem v naslednjih poglavjih. Pred tem bom predstavila nastanek in razvoj osmanske države, ki je pomembno vplivala tako na določitev obsega Balkana kot tudi na oblikovanje idej o življenju na Balkanu.

Osmani⁴ oziroma osmanska dinastija izvira iz plemena Kai, enega izmed plemenov Turkov Oguzov, ki so sredi 11. stoletja pod vodstvom Seldžukov najprej osvojili Iran in Irak, kasneje pa še Malo Azijo in Sirijo. Po propadu Seldžuške države konec 13. stoletja so se razvili številni bejluki (emirati), med njimi tudi osmanski bejluk pod vrhovno oblastjo zahodno mongolske države Ilhaničev. Pleme Kai se je naselilo južno od srednjega toka reke Sakarije. Najprej ga je vodil Ertugrul, za njim pa njegov sin Osman, ki velja tudi za ustanovitelja dinastije. (Voje 1992, 31; Hrvatska enciklopedija 2009)

Osmanska država je bila ustanovljena leta 1299, sredi 14. stoletja pa je postala popolnoma neodvisna. V letih od 1322 do 1362 je državi vladal Orhan, Osmanov sin in naslednik, ki je precej razširil njeno ozemlje. Najprej je osvajal bizantinske maloazijske posesti in se pri tem opiral na različne skupine, in sicer od malih fevdalcev in nomadskih skupin do vojakov in

⁴ V okviru te magistrske naloge bo uporabljen izraz Osmani, čeprav se v literaturi pogosto pojavlja tudi izraz Otomani. Osmani ali Otomani – obe obliki sta sicer ustrezni, vendar je tradicionalna slovenska različica »osmanski« pravilnejša, saj natančneje zapiše zvočno podobo besede osman, kot so jo izgovarjali osmanski Turki. Slovenci so s prevzemom oblike »osmanski« tako kot večina Slovanov sledili Nemcem, medtem ko so angleščina in romanski jeziki z obliko »otomanski« prevzeli rahlo popačen zapis turške besede. (Mazower 2008, 156)

članov bojevitih verskih organizacij. Leta 1326 so osvojili Brusó, ki je takrat postala osmanska prestolnica. V letu 1352 so osvojili trdnjavo Cimpe in leta 1354 mesto Galipoli ob Črnem morju ter tako prešli na Balkanski polotok. S temi osvajanji so si pridobili pomembna ozemlja, na katerih so si zgradili oporišča za nadaljnja osvajanja po Evropi. (Voje 1992, 31–32; Hrvatska enciklopedija 2009)

Po Orhanu je oblast prevzel Murat, ki je vladal med letoma 1362 in 1389. V času svojega vladanja je močno utrdil osmansko oblast v dolini reke Marice. Osvojena je bila še Makedonija, proti koncu 14. stoletja pa tudi Solun⁵. Osmanska država se je tako razširila in utrdila svojo oblast na osvojenih ozemljih, da si je Murat nadel naslov sultan. V času vladanja Muratovega naslednika Bajazida je osmanska država postala že velesila. Sultan Bajazid, imenovan kar »Blisk«, je z novimi osvajanji razširil meje osmanske države »po vsej Mali Aziji, priključil ji je srednjo in severno Makedonijo ter osvojil Bolgarijo, Tesalijo in vzhodno polovico Grčije vse od Aten in Peleponeza« (Voje 1992, 32). Po teh osvajanjih je želel ustvariti močno vojaško in centralizirano državo, vendar njegovi odločni ukrepi in politika med ljudstvom niso bili dobro sprejeti. Prišlo je do uporov, leta 1402 pa je bil Bajazid še poražen pri Ankari. Takrat je bil ujet in je v ujetništvu tudi kmalu umrl. Prestol je kasneje zasedel Bajazidov sin Mehmed, ki je leta 1413 pri Čamurliji premagal brata Muso. Osmanska država se je takrat utrdila v Mali Aziji, obvladovala pomorsko vojno z Benečani in še razširila svoje ozemlje na obalo srednje Albanije, vendar pa notranjih težav ni bilo konec. Le-te so zaznamovale tudi kasnejšo vladavino sultana Murata II.⁶ (Voje 1992, 32–33)

Murata II. je na prestolu nasledil Mehmed II.⁷, ki je dosegel izjemne vojaške uspehe. Leta 1453 je osvojil Carigrad in ga naredil za novo prestolnico osmanske države. V času njegove vladavine se je osmanska oblast razširila po vsem Balkanskem polotoku in vsej Mali Aziji. Spori za prestol so se ponovno nadaljevali v času vladanja Bajazida II. – sultan je postal leta 1481 – z uporom njegovega brata Džema, končal pa leta 1512 z zmago sina Selima. Obsežne širitve ozemlja v času vladanja Bajazida II. ni bilo, vendar so vseeno uspeli osvojiti ozemlje v Moreji in si podrediti Moldavijo. Mnogo bolj se je država razširila v času sultana Selima I., znanega tudi po vzdevku Surovi. Osmanska država se je takrat razširila do Bitisa in Mosula na vzhodu, po zmagi nad Mameluki pa še na Sirijo in Egipt. (Voje 1992, 33–34)

⁵ Solun so prvič zavzeli leta 1391, dokončno pa so ga osvojili leta 1430.

⁶ Sultan Murat II. je vladal od 1421 do 1451.

⁷ Sultan Mehmed II., znan tudi kot Mehmed II. Osvajalec, je vladal od 1451 do 1481.

Selima I. je leta 1520 na prestolu zamenjal njegov sin Sulejman II.⁸ V času njegovega vladanja se je osmanska država znatno povečala. Številni vojaški pohodi, med katerimi se jih je trinajst udeležil tudi sam sultan, so prinesli nova ozemlja v Azerbejdžanu in Mezopotamiji, osvojili so še Hedžas in Jemen v Arabiji, Tripolis in Alžir v severni Afriki ter večji del Ogrske in vazalno kneževino Erdeljsko v Evropi. Osmanska država je tedaj obsegala kar 8 milijonov km² in več kot 20 milijonov prebivalcev. Sultan Sulejman je postavil tudi končne oblike družbene in državne ureditve. Pod njegovo oblastjo se je močno razvila zakonodaja in okrepila centralna oblast. Na podlagi slednjega je bil zatrt tudi protifevdalni in protidinastični odpor anatolskih množic, ki se je kazal v verskih šiitskih in krivoverskih gibanjih. V bojih proti tem gibanjem se je osmanska država oprla na ortodoksni sunitizem in s tem postala vodilna država v muslimanskem svetu. (Voje 1992, 33–34)

Z vladavino sultana Sulejmana II. je osmanska država dosegla svoj vrhunec. Po koncu njegovega vladanja sta se vpliv in ozemlje osmanske države pričela postopoma zmanjševati. Osmanska država je vse od konca 16. stoletja do propada leta 1923 postopoma doživljala vedno večjo krizo družbene in državne ureditve. Razlogi so se skrivali predvsem v krizi gospodarskih temeljev države, procesu razslojevanja njene vojaško-fevdalne zgradbe, še zlasti pa njenega timarskega sistema⁹, na katerem je temeljila moč in veličina države. (Voje 1994, 242)

Presek med Osmani in Balkanom je torej jasen. Več kot pol tisočletja trajajoča osmanska oblast je na Balkanu pustila globoke odtise. Osmani so z osvojitvijo balkanskih držav spremenili potek zgodovine in življenje na Balkanu. Podroben časovni oziroma zgodovinski pregled vstopa Osmanov na Balkan pa bom prikazala v naslednjem poglavju.

3.1 OSMANSKA ZASEDBA BALKANA

V času od 16. do 18. stoletja so bile balkanske dežele pod vplivom treh velesil: Osmanskega cesarstva, Habsburške monarhije in Beneške republike. »Čprav so vse tri velike sile, vsaka na svoj način, vtisnile pečat v življenje dežel juhovzhodne Evrope, niso hkrati enako močno vplivale na notranje razmere« (Voje 1992, 29). Beneška republika je vplivala le na ozek pas ozemlja ob Jadranskem morju ter le deloma na prebivalstvo v sosednjih pokrajinah. Za

⁸ Sultan Sulejman II. (Zakonodajalec) je osmanski državi vladal od leta 1520 do 1566.

⁹ Fevdalni sistem v Osmanskem cesarstvu, v sklopu katerega je zemljišče (timar) tudi po turški osvojitvi ostalo v rokah takratnega lastnika oziroma lokalnega fevdalca, ki je zato sultanu plačeval davek.

Habsburško monarhijo in Osmansko cesarstvo pa je Balkan predstavljal obsežno bojišče. Napredovanje ali nazadovanje ene in druge velesile je tako nekaj stoletij vplivalo na življenje balkanskih narodov in odločalo o njem. Osmani in njihova oblast so nedvomno globoko posegli v vsakdanja življenja Balkancev, saj je bil njihov vpliv izjemno obsežen in dolgotrajen. Osmanska država z islamskim verskim prepričanjem je več stoletji odločala o usodi in razvoju narodov tega območja. Mnogi takratni prebivalci so se podredili ali sprejeli novo vero (Mazower 2008, 65). (Voje 1992, 29–31)

Do prihoda Osmanov se je na Balkanskem polotoku oblikovala nacionalna zavest podobno kot drugod v Evropi. Etnične meje med južnoslovanskimi narodi do sredine 14. stoletja sicer še niso bile trdno določene, vendar pa so se že izoblikovala nekatera glavna središča posameznih narodov. Prihod Osmanov na Balkan je srednjeveško državno in etnično razdelitev prekinil. Povzročil je migracije in mešanje prebivalstva, ki niso vplivale samo na novo etnično razporeditev narodov, temveč tudi na gospodarski, kulturni in politični razvoj. (Voje 2005, 279)

Širjenje osmanske države na Balkanski polotok se je pričelo v sredini 14. stoletja. Večina balkanskih držav je bila daljši ali krajši čas pod oblastjo osmanske države. Srbija, Bosna in Črna gora so bile pod osmansko oblastjo več kot 400 let, Makedonija in Bolgarija celo več kot 500 let, pokrajine severno od Save in Donave ter v Dalmaciji pa več kot stoletje in pol (Voje 1994, 182). Balkanske države so do sredine 15. stoletja deloma še vzdrževale ravnotežje sil, v prvih desetletjih 16. stoletja pa je večina balkanskih držav že prišla pod osmansko nadoblast. Vpadi do 17. stoletja so zajeli še Hrvaško in tudi slovenske dežele, tako da so se vplivi Osmanskega cesarstva razširili do skrajnih zahodnih etničnih meja slovenskega naroda (Voje 1994, 182). Turki¹⁰ so med ekspanzijo v tem delu Evrope naleteli na države, ki so se poleg njihovega močnega pritiska soočale še s številnimi notranjimi težavami in nestabilnostjo, predvsem z dinastičnimi spori, rivalstvom med fevdalci, verskimi spori, socialnimi napetostmi itd. (Voje 1992, 1–2)

Osmanska vladavina je pronicala globoko v življenja ljudi na Balkanu. Spremembe, ki so jih doživljali balkanski narodi, so segale vse od uporabe določenih orientalskih besed, novih

¹⁰ V literaturi se pogosto uporabljala izraz Turki namesto Osmani, vendar so prvi v Osmanskem cesarstvu predstavljali manjšino. V cesarstvu niso živeli le ljudje turškega porekla, zato se z uporabo izraza Turki izgubi etnična, verska in jezikovna raznolikost osmanske države. Kljub temu da ne gre enačiti Osmanov s Turki, je v strokovni literaturi slednji izraz tako pogost, da se mu bo tudi v sklopu tega magistrskega dela težko izogniti.

načinov oblačenja in vedenja do nove arhitekturne podobe mest. Najvidnejša posledica stoletne osmanske vladavine je poleg nekaterih islamskih kulturnih spomenikov tudi številno muslimansko prebivalstvo v vzhodnih in osrednjih balkanskih predelih, še posebej v Bosni in Hercegovini. (Voje 1994, 183)

Začetek osmanskega osvajanja Balkana se je začel z bitko na Marici leta 1371. Do osvojitve Banata leta 1552, tj. v obdobju 181 let, so Osmani zavzeli skoraj vse balkanske pokrajine, nad katerimi so nato vladali. Ko so osvojili Makedonijo, je bila osmanska država še v nastajanju; ko so osvajali Srbijo in Bosno, so se utrjevali temelji njene državne ureditve; za časa osvajanja Beograda, Vojvodine in Slavonije je bila osmanska država na vrhunu moči, prava svetovna velesila. (Voje 1992, 31) Vzporedno z osvajanjem balkanskih držav sta se tako utrjevali tudi osmanska oblast in njena notranja ureditev.

Osmani so torej na ozemlja današnje Bolgarije in Grčije vstopili že konec 14. stoletja s prej omenjeno bitko na Marici. Večino ozemlja Bolgarije je v imenu osmanskega sultana osvojil general Shahin Pasha (Davis 1995). Osmanska zasedba je v tek spravila številne migracijske tokove, ki so spremenili etnično in religijsko kompozicijo osvojenih ozemelj. Največji vpliv je bilo mogoče čutiti v urbanih centrih. Številna mesta v Bolgariji so postala središče vojaške kontrole in administracije. (Eminov 2000, 130–131)

Grčija je bila pod oblastjo Osmanskega cesarstva od sredine 15. stoletja (Leiter 1999). Za približno 400 let so Osmani okupirali Grčijo. Odnosi med Grki in Osmani so bili ves čas napeti, medtem ko so bili odnosi med Židi v Grčiji in Osmani precej bolj umirjeni (Leiter 1999). Osmanska okupacija¹¹ je v Grčijo pripeljala nenehne bitke z Benečani, ki so za seboj pustile številne človeške žrtve, uničene spomenike, spreobrnitve v islam in obsežne migracije Grkov na Zahod. Upori tistih, ki so ostali, so krepili občutek narodne identitete ter tako v letu 1821 pripeljali do vojne za grško neodvisnost. Po devetih letih, tj. leta 1830, je Osmansko cesarstvo Grčiji priznalo neodvisnost. (Glueck 2005)

V Makedoniji se je turška oblast hitro utrdila predvsem zaradi njene geografske lege, ki je predstavljala pomembno izhodišče za nadaljnja osvajanja. Konec 14. stoletja in v 15. stoletju

¹¹ Uporaba termina okupacija je lahko zelo kompleksna. Osmani so bili v začetku morda res okupatorji, vendar so po določenem času dejansko prerasli v večinsko kulturo. Uporaba tega termin v magistrskem delu tako označuje predvsem situacijo na Balkanu v začetku osmanskega osvajanja.

so Turki to deželo naredili za vojno krajino. Najprej je mejno krajino predstavljala južna Makedonija, po padcu Skopja leta 1392 pa so središče vojne krajine preselili tja. Zaradi utrditve in zavarovanja vojaških poti ter trdnjav so Osmani v opustošena makedonska mesta in vasi naselili novo prebivalstvo. Kolonizacija Makedonije s turškim prebivalstvom je začela spreminjati narodnostno strukturo prebivalstva. Z osmansko osvojitvijo Makedonije se je pojavila tudi islamizacija manjšega dela makedonskega prebivalstva. V islam so prešli nekateri mali plemiči, kmetje ter del krščanskih spahijev oziroma zemljiških posestnikov. Slednji naj bi se v islam spreobrnilo zato, da bi obdržali svoja zemljišča oziroma t. i. timare, kar je bil glavni razlog za spreobrnitve tudi v drugih balkanskih deželah. Poleg teh posameznih skupin so v islam prešle tudi nekatere vasi med Ohridskim jezerom in Prizrenom ter v porečjih Drima in Radike, da bi rešile svoje domove in življenje pred stalnim pritiskom islamiziranih Albancev, ki so v 17. in 18. stoletju plenili po teh območjih. (Voje 1992, 49–51)

Ko so v 14. stoletju Osmani zasedli Tirano, so vedeli, da jim lahko to mesto služi kot pomembna stična točka glavnih prometnih poti med Balkanom in njihovo deželo. (Besnik in drugi 2004, 14). V letih od 1464 do 1479 so zavzeli še severni del Albanije. Albanci z vojaškim vodjo Skenderbegom na čelu so pred tem 24 let dokaj dobro vzdrževali pritisk Osmanov. Po Skenderbegovi smrti so Osmani hitro nadaljevali z osvajanji po Albaniji. Leta 1478 je mesto Skader kot zadnje izmed albanskih mest padlo po osmansko oblast. Pred osmansko okupacijo so bili Albanci razdeljeni na katoliško in ortodoksko cerkev, Osmani pa so jim predstavili novo religijo – islam. Osmani niso prisilili krščanskih fevdalcev, ki so hoteli ohraniti svoje premoženje ali del timarov, da bi postali muslimani, in tudi številne družine so več generacij ostale krščanske. V 17. stoletju pa je v Albaniji nastopil proces islamizacije, ki se je močno razširil, verjetno tu še najbolj na celotnem Balkanskem polotoku. (Babuna 2004, 289)

Srbija je prešla pod osmansko nadoblast po letu 1459. Ko so Osmani osvojili določene dele srbske srednjeveške države ali despotovine, kot je bila poimenovana v tistih časih, so jo razdelili v sandžake. Posamezen sandžak je predstavljal avtonomno upravno enoto na določenem ozemlju. Za Osmane so bili izrednega pomena predvsem mejni sandžaki zaradi obrambne funkcije. V teh obmejnih predelih je imelo srbsko ljudstvo posebne pravice in »privilegije«, in sicer zaradi vojaške obveznosti, ki so jim jo naložili Osmani. Proti koncu 15. stoletja je bil ta obrambni pas zaradi vpadov ogrske vojske zelo koristen, vendar pa ne dovolj utrjen in močan, da bi deželo uspešno ubranil pred napadi. Turki so tedaj pričeli z

organizacijo močnejših trdnjav, da si ustvarijo tako prostor za aktivno obrambo kot tudi izhodišče za nova osvajanja. Že v začetku 16. stoletja so ta načrt uspešno izpeljali in določeni kraji ob Donavi so bili urejeni kot trdnjave s stalno posadko. Nekateri sandžaki so tako izgubili status obmejnega, kar je neugodno vplivalo na položaj prebivalstva, ki je tako izgubil predhodne olajšave in pravice. (Voje 1992, 52–56)

Osmani so Bosno osvojili leta 1463, vendar pa so bili tam prisotni že prej. Leta 1448 so osvojili centralni del Bosne, leta 1451 pa zasedli trdnjavo Hodidjed, pomembno strateško točko. Po dokončnem padcu Bosne pod turško oblastjo je bil ustanovljen bosenski sandžak s središčem v Sarajevu. Leta 1470 so Osmani ustanovili prvi hercegovski sandžak, katerega središče je bilo v Foči. Hercegovsko mesto Novi so zavzeli leta 1481 hkrati z nekaterimi oporišči ob Neretvi ter vse skupaj priključili hercegovskemu sandžaku. (Voje 1992, 62)

Začetek 16. stoletja je v Bosni zaznamovalo hitro širjenje osmanske oblasti. Osvajanja proti severozahodu in zahodu so povzročila spreminjanje etnične strukture prebivalstva. Nekatera področja so izgubila večino prebivalstva, zato so Osmani osvojeno ozemlje umetno naselili oziroma kolonizirali z vlaškim prebivalstvom. Začela so se velika migracijska gibanja, priseljevanja na eni strani ter izseljevanja na drugi, znotraj katerega se je domače prebivalstvo začelo pomikati proti zahodnim krajem, s tem pa že prehajalo na hrvaška in beneška ozemlja. (Voje 1992, 62–65)

V Bosni in Hercegovini je bila močno prisotna islamizacija, ki jo v tej balkanski državi tesno povezujemo z vprašanjem bogomilstva, kajti moralni nauk bosenske cerkve je zbliževal bogomilstvo z naukom islama. Sicer pa to ne more biti glavni razlog za tako obsežno islamizacijo v Bosni. Islamizacija je bila obsežna predvsem zaradi pomanjkanja opore močne cerkvene organizacije v tem delu Balkana, saj je bila bosenska cerkev likvidirana že desetletje pred prihodom osmanskih Turkov. V Bosni tako ni bilo organizacije, ki bi notranje povezala ljudstvo, kot je to storila na primer srbska cerkev v Srbiji. V Hercegovini je prebivalstvo v začetku uživalo določene privilegije (zaradi obmejne službe), vendar pa ko so v prvih desetletjih 16. stoletja te privilegije izgubili, so množično prestopili v islam. V večini so to storili zaradi boljšega položaja in priložnosti, da obdržijo svojo zemljo. (Voje 1992, 66; Voje 2005, 313)

Črna gora je predstavljala posebno ozemlje, nad katerim so Osmani skušali uveljavljati svojo oblast. Posestva domačinov so postavili pod svoje nadzorstvo oziroma nadzorstvo pristojnega sandžakbega (upravitelja sandžaka). Kmetje v Črni gori so morali sultanu plačevati številne dajatve, imeli pa so obveznosti tudi do samostanov. Črnogorci so se kmalu uprli, saj vseh teh dajatev niso mogli pokriti, med drugim tudi zaradi slabše rodovitnosti zemlje. Sultan je ljudstvo pomiril tako, da je nekatere dajatve odpravil, sklicujoč se na to, da je Črna gora težko prehodna in kamnita dežela, kjer je rodovitnost zemlje zelo nizka. Prizadevanja Osmanov za uveljavitev trdnejše oblasti v nadaljevanju niso bila uspešna, zato so se morali sprijazniti z avtonomijo, ki se je uveljavila v Črni gori. Osmani so se zavedali obmejne vrednosti Črne gore, zato se jim tudi uradno priznali določene privilegije. Takih privilegijev ni bilo deležno nobeno drugo prebivalstvo sosednjih pokrajin. (Voje 1992, 71–75)

Brez dvoma je bila avtonomija v Črni gori med balkanskimi državami najmočnejša, vendar je bila ta avtonomnost zaradi osmanske oblasti in islamizacije v sosednjih pokrajinah v stalni nevarnosti. Nerodovitnost in siromašnost zemlje je Črnogorce silila v iskanje tržišč drugje v Primorju, tudi na trgih pod beneško oblastjo. Prek Kotorja se je v Črno goro tako prikradel beneški vpliv. V drugi polovici 17. stoletja nekateri predeli Črne gore že stopijo na beneško stran in od Benetk zahtevajo priznavanje takšnih pravic, kot so jih bili deležni pod osmansko oblastjo. Njihovo usklajevanje je ostro kot nož prekinil poraz beneške vojske na Morači ter njen umik. Benečani so za nekaj časa izgubili vojaški in politični ugled v Črni gori, Osmani pa so si ponovno prilastili nižinske predele (Grblja, Mainov in Poborov). Spopadi med osmansko oblastjo in Črnogoro so se kasneje še okrepili, saj centralna oblast ni mogla več vzdrževati drugačnega stališča do Črne gore. Zaradi tega so se pričeli spori med Črnogorci in sosednjimi turškimi fevdalci, ki so kasneje prerasli v spor z osmansko državo. Konec 17. stoletja je črnogorski zbor zavrgel sultanovo oblast nad Črno goro in priznal beneško oblast. (Voje 1992, 74–75)

Osmani so v fazi osvajanja hrvaških dežel izkoristili spor oziroma vojno med Ferdinandom (izvoljeni hrvaški kralj) in Zapoljo (erdeljski vojvoda) ter vpadli na Hrvaško. Obrambna črta od Senja ob morju do Bihaća na Uni je v glavnem še vzdržala takratne turške napade, drugačno stanje pa je bilo na meji v nižinski Slavoniji, ki se je krepko pomikala proti zahodu. Hrvaško ozemlje se je v četrto stoletje občutno zmanjšalo. Leta 1526 je obsegalo 50.000 km², na koncu 16. stoletja pa le še 16.800 km². Osmani so z osvojitvijo Hrvaške ukinili dualizem, ki je hrvaško ozemlje delil na dve kraljevini, Slavonijo in Hrvaško z Dalmacijo. Prebivalci

hrvaških pokrajin so bili zaradi turških osvajanj, zmanjšanja posesti in vojnega pustošenja v izredno težkem položaju. Gospodarsko in vojaško so se hoteli nasloniti na sosednje dežele, vendar je povezanost z Ogrsko vedno bolj slabela. (Voje 1992, 76–78)

Ob meji z osmansko državo se je postopoma oblikovala t. i. Vojna krajina kot poseben teritorij, ki se je sčasoma povsem ločil od Hrvaške. Na teh opustošenih predelih ob turško-hrvaški meji so se pričeli naseljevati begunci s turškega ozemlja, ki so bili navajeni na turški način vojskovanja in sposobni za neprekinjeno obmejno vojno. Prvi pribežniki so že leta 1530 pričeli prehajati čez mejo v organiziranih skupinah. Uskoki, kot so imenovali te pribežnike, so bili na začetku osvobojeni dajatev in tlake, pripravljani pa so morali biti na nenehno vojskovanje. Vojna krajina je bila do konca 16. stoletja ves čas izpostavljena osmanskim napadom, uskoki pa so predstavljali poceni vojsko, ki je bistveno pripomogla k obrambi te meje. V začetku 17. stoletja je bilo na ozemlju Hrvaške vzpostavljeno ravnotežje. V veliki meri je bilo to tudi rezultat notranjih nestabilnosti v osmanski državi. Priseljevanje vojaško organiziranih skupin s turških ozemelj na področje Slavonske in Hrvaške krajine se je s tem še povečalo. Nadvojvoda je tem priseljencem zagotovil podobne privilegije, kot so jih imeli v osmanski državi, osvobodil pa jih je tudi dajatev in tlake. Od njih je zahteval le izpolnjevanje vojaške službe pri obrambi meje. V večini so hrvaške pokrajine torej predstavljale nemirno mejno območje. (Voje 1992, 83–86)

Že v tem poglavju sem deloma prikazala obsežnost in dolgotrajnost osmanske oblasti na Balkanu, v naslednjem poglavju pa bom predstavila vplive oziroma spremembe, ki so jih z osvajanji prinesli Osmani, s tem pa močno vplivali na družbeno, politično, etnično, kulturno, religijsko in gospodarsko situacijo na Balkanu.

3.2 VPLIVI OSMANSKEGA IMPERIJA

Kako dolg in obsežen je bil vpliv osmanske oblasti na Balkanu, zelo dobro prikazuje spodnja shema (glej Sliko 3.1). Polje, ki predstavlja geografsko in časovno širino osmanske vladavine, je največje polje na časovnem ravnilu od 13. do 19. stoletja in na kopenskih geografskih področjih severne Afrike, arabskega sveta in Balkana. Razvidno je, da je osmanska država svojo oblast vzdrževala več kot 400 let, ponekod tudi več kot 500 let, ter da Balkan spada med območja, kjer je bila ta oblast najdlje prisotna. V resnici ne gre zgolj za veliko polje na časovno-geografski porazdelitvi, ampak veliko več, saj je osmanska vladavina močno in

Osmani niso spreminjali le videza mest, ampak tudi religijsko strukturo balkanskih dežel. Iz Anatolije so s seboj pripeljali islam in ga na podlagi novih osvajanj od 14. stoletja dalje širili po celotnem Balkanskem polotoku. Na osvojenih ozemljih pa niso vsi postali muslimani, saj so bili Osmani tolerantni do drugih ver. Vendar pa ta tolerantnost ni pomenila tudi enakopravnosti. Muslimani so bili v prvi vrsti privilegirani tako, da niso plačevali davkov oziroma niso plačevali visokih davkov, poleg tega pa so zasedali višje družbene položaje itd. Obstajale so očitne razlike med položajem muslimanov in nemuslimanov, vendar mnogi navajajo, da je bil v času osmanske države na Balkanu prisoten verski, etnični in kulturni pluralizem, s tem pa mirno sobivanje različnosti (Mazower 2008, 156). Versko sobivanje naj bi bilo pod Osmani uveljavljeno bolj kot kjerkoli v krščanstvu. (Mazower 2008, 16)

Med glavne vplive Osmanov na balkanska ljudstva štejemo tiste, ki so povezani z versko pripadnostjo. V tem obdobju se govori veliko o spreobrnitvah domačega prebivalstva v islam. Množična islamizacija je bila na primer prisotna v Bosni, v delih Bolgarije, kasneje na Cipru, v Albaniji in na Kreti, kjer so se v islam spreobračali številni krščanski kmetje. Islamizacija je bila dolgotrajen proces, ki na vseh področjih ni dajal enakih rezultatov. Pojavljale so se specifičnosti, ki so bile odraz lokalnih razmer (Voje 2005, 291–292). Islamizacija v Bosni in Hercegovini je bila na primer tako po tempu in obsegu drugačna od islamizacije v drugih deželah. Proces je bil hitrejši in je zajel širša območja, tako mesta kot tudi vasi (Voje 2005, 297). Ne moremo reči, da je šlo nasilno islamizacijo, vendar je spreobrnitev v islam domačemu prebivalstvu do določene mere vsekakor olajšala življenje in preživetje. Spreobrnitev je bila predpogoj za posameznikovo napredovanje in kariero. Ljudje so bili prepričani, da bodo s tem, ko bodo postali muslimani, uživali mirnejše čase (Gradeva v Mazower 2008, 58). Potrebno je tudi poudariti, da so bile nestrpnosti, interakcije, zaznamovane z napetostjo in konfliktom ter morda nasilje nad nemuslimani, prisotne le v mestih, kjer je bila koncentracija muslimanov bistveno večja, medtem ko so bile razlike med muslimani in nemuslimani na podeželju skrite in so skupnosti znale živeti druga poleg druge (Mazower 2008, 76). (Mazower 2008, 57–58)

Spreobrnitve je pospeševal in povečeval predvsem drugorazredni status nemuslimanov. Kljub temu da so bili kristjani (in Judi) na ozemljih osmanske države sprejeti kot »ljudstvo knjige«, so se soočali z diskriminacijami in depriviligiranostjo. Tako na primer niso smeli nositi zelene barve, jezdit konj, prepovedana jim je bila gradnja cerkva čez določeno višino, izredno redko so dobili dovoljenje za gradnjo novih cerkva, stare pa so bile večkrat spremenjene v džamije.

Vsemu navkljub je Balkan obdržal svoj večinsko¹² krščanski značaj. (Mazower 2008, 58, 75–76)

Eden od razlogov, zakaj je Balkan ohranil večinsko krščansko prebivalstvo, je ta, da sultanom preprosto ni bilo do tega. Množične spreobrnitve bi v državno blagajno prinesle bistveno manj denarja, saj so kristjani plačevali višje davke. Osmani so tako mnoge, ki so hoteli postati muslimani, celo zavrnil, ker so vedeli, da se bo s tem njihov prispevek oziroma davki bistveno zmanjšali. Popotnik iz 17. stoletja je zapisal, da so zavrnilo veliko Grkov, ki so v želji, da bi si izboljšali položaj, hoteli postati Turki oziroma muslimani. Naslednji med razlogi je tudi na Koranu utemeljeno versko nasprotovanje prisilni islamizaciji. Islamski zakon je predpisoval strpnost do krščanskih in judovskih verskih skupnosti. To je v letih 1517 in 1647 Porto¹³ odvrnilo od poskusov prisilne islamizacije. (Mazower 2008, 59–60)

Osmanska oblast je vodila tolerantno versko politiko do drugih monoteističnih verskih skupnosti (Velikonja 1998, 73). Za pravoslavje naj bi bila na primer islamska vladavina precej manj uničujoča od katoliške. Leta 1641 je neki pravoslavni menih celo zapisal, da bi raje postal Turk, kot pa se pridružil Latinom, ki ga sovražijo in preganjajo. Osmanska osvojitev Balkana je krščanskemu pravoslavlju prinesla celo prednosti. Pravoslavna cerkev si je v tem obdobju precej opomogla in celo razširila svojo moč na Balkanu ter v Anatoliji. S pomočjo Osmanov se je tedaj osvobodila grožnje katolištva, ki so jo predstavljali Benečani in Genovčani v vzhodnem Mediteranu. Osmanska vladavina je koristila tudi balkanskim kristjanom. Poleg verske avtonomije so bili deležni še naraščajoče blaginje. Kristjani so situacijo cenili in so celo izjavljali, da si ne želijo nobene druge nadvlade kot turške. Svoboda vere je bila pisno zagotovljena verskim predstavnikom nemuslimanskih podanikov in priznavali so določeno versko avtonomijo. (Voje 2005, 309)

Osmanska vladavina je vplivala na obnašanje in moralo, na družbeno življenje. Kakršnekoli se nam zdijo spreobrnitve v islam, neizpodbitno je »dejstvo, da v stoletjih osmanske oblasti nikoli ni prišlo do odločnih poskusov asimiliranja balkanskih ljudstev v osmanski način življenja ali do prisilne islamizacije« (Jezernik 2011, 274). Cilj Osmanov ni bil asimilacija podjarmljenih ljudstev, ampak politika nevmešavanja. Ravno v tem so se močno razlikovali

¹² Kot sem že predhodno navedla, v osmanski Evropi je bilo v 16. stoletju 80 % prebivalstva še vedno krščanskega. Muslimansko prebivalstvo je dominiralo le v mestih oziroma urbanih naseljih.

¹³ V prevodu Vrata ali Visoka vrata. S tem izrazom so v Evropi pogosto označevali Osmansko cesarstvo. Izraz izhaja iz turške navade, da tuje diplomate sprejmejo pred mestnimi vrati ali vrati vladarjeve palače.

od evropskih vlad, ki so si nasprotno prizadevale izkoreniniti narodni duh svojih podrejenih ljudstev (Urquhart v Jezernik 2011, 275). Jezernik v tem smislu Balkan pod osmansko vladavino vidi kot zgled živahne večkulturnosti, dežela, kjer so različne narodnosti živele vsaka svoje življenje. (Jezernik 2011, 275–276)

Nad versko strpnostjo je bil leta 1788 presenečen tudi neki italijanski popotnik, ki je to značilnost osmanske oblasti opazil v času svojega bivanja v Istanbulu. Popotnik je zapisal:

Tujec, navajen netolerantnosti Londona in Pariza, mora biti močno presenečen ob pogledu na cerkev, ki stoji med džamijo in sinagogo, in na derviša poleg kapucinskega meniha. Ne vem, kako je lahko ta vlada pod svoje okrilje sprejela religije, tako nasprotne svoji. /.../ Še bolj presentljivo je dejstvo, da duh strpnosti na splošno preveva ljudi; tu vidite Turke, Žide, katolike, Armence, Grke in protestante, kako se razgovarjajo o poslu in zabavi in so pri tem uglašeni in dobre volje, kot da bi bili vsi iz iste dežele in iste vere. (Bisani v Jezernik 2011, 277)

V osmanski državi je vera narekovala družbeno, gospodarsko in politično ureditev. Velik pomen religije odraža tudi vpeljava t. i. millet sistema, po načelu katerega se ljudstva delijo po veri in ne po narodnosti. Sistem milletov je organiziral Osmansko cesarstvo na podlagi verske pripadnosti in ne na podlagi geografske lociranosti, ekonomskega statusa ali etnične pripadnosti« (Payton 2006, 12–13). V millet sistemu je bila religija osnova skupne pripadnosti in zunanje razpoznavnosti. Osmanska oblast je na ta način obdržala pripadnike različnih ver v »relativno avtonomne, varne, notranje hierarhično urejene enote, podrejene carigrajskemu sultanu« (Velikonja 1998, 76). Millet sistem je omogočil preživetje, zaščito različnim religijskim skupnosti in celo njihovo širjenje. (Velikonja 1998, 76)

Poleg vere so Osmani na Balkan pripeljali tudi turški jezik. Le-ta se je širil zaradi priseljevanja turškega prebivalstva iz vzhoda, vendar je turščina ostala administrativna *lingua franca* le v urbanih centrih. Turško govoreče otoke so predstavljala le mesta, kot so Sarajevo, Skopje in Sofija. Ostala mesta, predvsem pa vasi, niso nikoli postala turško govoreča. (Filipovič v Mazower 2008, 59)

Kot sem omenila že v začetku tega poglavja, so Osmani vplivali tudi na arhitekturno podobo mest. Z razvojem mest, kasab, centrov muslimanske oblasti, z gradnjo muslimanskih kulturnih (džamij, mesdžidov, tekij) in prosvetnih ustanov (medres) se je občutila določena verska

polarizacija (Voje (2005, 305). S širjenjem islamske arhitekture v balkanska mesta ni prišla le nova vrsta arhitekturnih objektov, temveč vidna verska raznolikost, ki pa je kasneje prerasla v prevlado islamske arhitekture.

4 ARHITEKTURA OSMANOV

Vladavina Osmanov je poleg družbenih in verskih vplivov pustila velik pečat tudi na arhitekturni podobi mest. Osmani so s seboj prinesli svoj način gradnje, nove arhitekturne elemente in oblike, posvetne in sakralne arhitekturne objekte z orientalskim pridihom. Na Balkanu so ustvarili novo in drugačno arhitekturo mest. Neponovljive arhitekturne dosežke, ki so jih Osmani zgradili v času svoje vladavine na Balkanu, pa Balkanci in tudi ostali, ki so se tako ali drugače zanimali in ukvarjali z arhitekturo balkanskih mest, niso radi pripisovali njihovim graditeljem. Pomembne in čudovite arhitekturne objekte so raje pripisovali prehodnim ali kasnejšim osvajalcem.

Primer takšnega zanikanja arhitekturnega vpliva in izgradnje arhitekturnega objekta Osmanov je mostarski kamniti most. Tega izjemnega in enega izmed najvidnejših dosežkov zlate dobe osmanske arhitekture v določenem obdobju zgodovine niso pripisovali Osmanom. Danes vemo, da je bil Stari most – po mnenju mnogih največji in najlepši spomenik Balkana – zgrajen leta 1566 po načrtih Mimarja Hayreddina, dvornega arhitekta in učenca slavnega Mimarja Sinana. Most se sicer v 16. in 17. stoletju omenja kot Most sultana Sulejmana, vendar pa je kasneje, v 19. stoletju, med tujimi obiskovalci Mostarja odmevala zgodba, ki je izgradnjo Starega mostu pripisovala najprej Grkom, nato pa še Rimljanom. Še bolj presenetljivo je, da so avtorji, ki so to zgodbo spremljali in jo posredno širili naprej, vedeli za izročilo, ki je datiralo gradnjo mostu v čas vladavine sultana Sulejmana. To izročilo sta potrjevala tudi dva napisa na mostu samem, ki sta bila nesporno turška, kljub temu da sta bila težko čitljiva. Ljudje teh napisov niso želeli preveč izpostavljati, zato so ju preprosto povezali s popravili, ki naj bi bila opravljena v času osmanske države, ali pa so obdolžili Osmane, da so namerno odstranili »izvirna« rimska napisa in ju nadomestili s turškimi, da bi prikrili pravo avtorstvo mostu. Izgradnje mostu nikakor niso hoteli pripisati Osmanom. (Jezernik 2011, 220–228)

Ta čudoviti most, ki je danes restavriran po starih načrtih, ker je bil v letu 1993 porušen, je skozi zgodovino povezoval bregova Neretve na tistem mestu, kjer je skalni kanjon najožji. Narejen je bil iz enega samega loka z višino 17,85 metra na svoji najvišji točki, celotna dolžina mostu je znašala 27,37 metrov, širina pa 4,56 metrov. Stari most pa ni le arhitekturni dosežek, ampak ima tudi velik kulturni pomen, saj simbolično predstavlja most med različnimi religijami, kulturami, narodnostmi. (Jezernik 2011, 220)

Brez omembe mostarskega Starega mostu pri osmanski arhitekturi vsekakor ne gre, saj odraža veličastnost in zgodovino osmanske arhitekture. Vendar Osmani niso postavljali le posameznih objektov, ampak so ustvarjali tudi nove celostne podobe mest. V tistem času so na Balkanu zrasla urbana naselja, mesta so se razvila v večje trgovske in administrativne centre z razvejanimi predmestji. V zgodnjih fazah osmanske vladavine se je stopnja urbanizacije zvišala, obalna trgovska mesta, kot sta Solun in Dubrovnik, pa so zacvetela. Osrednji urbani projekti, na primer velike džamije, so bile hitro dokončane in so bile viden dokaz imperialnih zmožnosti učinkovite izrabe delovne sile. (Mazower 2008, 39)

Z razvojem mest in gradnjo muslimanskih kulturnih objektov se je jasno pokazala verska polarizacija. Osmanska oblast, sicer znana po svoji verski toleranci, je skozi arhitekturo kazala svojo versko pripadanost islamu. Na začetku so Osmani sicer oznanjali, da ne bodo porušili nobene sinagoge ali cerkve, vendar pa so se kasneje islamski učenjaki v večini strinjali v tem, da je prepovedano graditi nove verske zgradbe drugih religij, kjer prevladuje islamsko prebivalstvo. Odnos osmanske oblasti do gradnje krščanskih objektov se je tako precej spreminjal. (Voje 2005, 305–309)

Z naraščanjem¹⁴ števila muslimanskega prebivalstva v urbanih predelih so začele Osmane vse bolj motiti druge verske zgradbe. Usodo posameznih cerkva in ostalih bogoslužnih objektov so določale fetve (fatve). To so pravna mnenja, ki so jih izdajali muftiji in so bila obvezna. Iz njih je mogoče razbrati, da so lahko »krščanski podaniki z dovoljenjem sultana svoje cerkve rekonstruirali ali popravili, ampak po istem načrtu in v enakih dimenzijah, kot je bila grajena stara cerkev« (Voje 2005, 310). Za gradnjo novih cerkva so morali biti izpolnjeni določeni pogoji. Novo cerkev so lahko zgradili le na območjih, kjer niso živeli muslimani, cerkev pa v nobenem primeru ni smela po višini ali zunanjem videzu izstopati iz okolice. Eden izmed teh primerov je cerkev sv. Spase v Skopju iz 18. stoletja, ki je skorajda nevidna z ulice, ker je vkopana v zemljo. Zanimivo usodo je doživela tudi pravoslavna cerkev v Sarajevu. Le-ta je bila ena izmed izjem, saj so jo ohranili kljub temu, da je bila cerkev od džamije oddaljena manj kot eno miljo, kolikor je bila sicer zahtevana najmanjša razdalja med krščansko cerkvijo in džamijo. To so utemeljevali s tem, da je bila izpolnjena zahteva, da je cerkev z ulice nevidna, ker je obdana z visokim zidom. Gradnje cerkva v mešanih krajih so bile prepovedane.

¹⁴ Posledica naraščanja muslimanskega prebivalstva so bile spreobrnitve domačega mestnega prebivalstva v islam (islamizacija) in tudi priseljevanja muslimanov iz drugih mest Osmanskega cesarstva. Muslimansko prebivalstvo je prevladovalo le v večjih mestih. V 15. stoletju so muslimani predstavljali 26 % mestnega prebivalstva, v prvi polovici 16. stoletja približno 40 %, konec 16. stoletja pa že 61 %. (Wachtel 2008)

Muslimani so lahko cerkev tudi porušili ali spremenili v džamijo, vendar le v tistih krajih, kjer zimiji (ljudstvo, ki ima »knjige božjega razodetja«) niso več živeli. Kjer so zimiji živeli že prej in so se tja muslimani priselili kasneje, pa slednji niso mogli zahtevati, da se tam poruši cerkev. Seveda pa so bila mnenja lahko drugačna, prilagojena lokalnim razmeram in situaciji. (Voje 2005, 310–313)

Osmani so usodo osvojenih krščanskih verskih objektov včasih povezovali tudi z načinom osvojitve. V primeru, da se je mesto predalo, naj bi kristjani obdržali svoje cerkve in v njih še naprej opravljali obrede. V primeru, ko so Turki mesto osvojili na juriš, pa naj bi kristjani izgubili vse pravice do uporabe verskih objektov. Vendar pa v praksi niso vedno sledili tem načelom. Eden izmed teh primerov je predaja mesta Smederevo, v katerem so Osmani kmalu po zasedbi tamkajšnje cerkev Oznanjenja spremenili v džamijo Mehmeda Osvajalca. Podobno usodo je doživela tudi cerkev Marijinega Vnebovzetja, ki je postala džamija kljub prostovoljni predaji Gornjega mesta po daljšem obleganju Beograda. (Voje 2005, 309–312)

Kot je razvidno, so Osmani pogosto spreminjali obstoječe verske objekte v džamije. O tem je v 17. stoletju pisal že Evliya Çelebi, popotnik in osmanski Turk, ki v enem izmed svojih potopisov poda naslednje primere cerkev, spremenjenih v džamijo:

- Džamija Fethija v Štipu,
- Gazi Isa-begova džamija v Novem Pazarju,
- dve cerkvi v Prizrenu (med njima Cerkev Božje porodnice Ljeviške),
- mestna cerkev (sv. Nikolaja) v Novem Brdu,
- Fethija (sv. Sofija) v Ohridu,
- Sulejmanija v Jajcu. (Çelebi v Voje 2005, 312)

Razlogi za spreminjanje krščanskih cerkva v džamije so bili različni. V prvi vrsti je šlo za proces islamizacije, ki je izpodrival krščansko prebivalstvo iz urbanih naselij, v drugi vrsti pa so na to vplivali gospodarski razlogi. Prenova cerkve v džamijo je bila občutno hitrejša in bistveno cenejša v primerjavi z gradnjo nove džamije. Poleg tega je bilo znano tudi pravno mnenje, v sklopu katerega cerkve, preurejene v džamijo, kasneje niso mogle biti nikoli več uporabljene kot cerkev. (Voje 2005, 311) Kakorkoli že so džamije nastale, ali z novo gradnjo ali s prenovo že obstoječega objekta, se je s prihodom Osmanov v mestih fokus preusmeril s cerkva na džamije (Wachtel 2008).

Spremembe v arhitekturi mest so bile vzrok za še večje migracije domačega prebivalstva. Le-to se je izseljevalo, posledično pa je bilo vse manj katoliških hiš. Spremembe v fiziognomiji mesta so na primer samostan sv. Marije v Zvorniku postavile v središče muslimanske kasabe¹⁵. Samostan se je naenkrat znašel med prevladujočo islamsko arhitekturo, zato so se frančiškani iz samostana počasi umaknili, objekt pa so Osmani kasneje prenovili v džamijo. (Voje 2005, 314–315)

Kljub številnim preobrazbam in spremembam obstoječe mestne arhitekture so v času osmanske vladavine na Balkanskem polotoku zrasle najlepše džamije. Preden se osredotočim na osrednji objekt islamske arhitekture, bom podala še oris arhitekture v širšem smislu. Balkanska mesta so se s prihodom Osmanov spremenila celostno. V naslednjem poglavju bom tako analizirala podobo balkanskih mest, ki se je izoblikovala v času osmanske države.

4.1 BALKANSKA MESTA PO TURŠKEM ZGLEDU

Stoletja osmanske oblasti so pustila globok pečat na Balkanu, na njegovi zgodovini in kulturi, posledično pa tudi na arhitekturni zunanji podobi balkanskih mest (Pears v Jezernik 2011, 238). Mesta in trgi so se konec 15. stoletja, ko so Osmani zavzemali Balkan, pričela postopno spreminjati v orientalsko-muslimanska središča, ki so s tem postala tudi središča islamske miselnosti. (Voje 2005, 302).

Mesta so se začela spreminjati, vendar to ni nujno vedno pomenilo tudi infrastrukturnega razvoja. V času osmanske vladavine na Balkanu naj bi bila cestna infrastruktura zelo slaba. Mnogi so zato Osmanom očitali, da ne znajo poskrbeti za ustrezne prometne povezave med večjimi balkanskimi mesti. Zaradi slabih cest je bilo potovanje skozi Balkan za popotnike, trgovce in ostale zelo oteženo, s tem pa tudi dolgo. Pomanjkanje primerne prometne infrastrukture je popotnike do konca 17. stoletja tako rekoč prisililo v to, da so se v svojih potovanjih izognili Balkanskemu polotoku, in potovali v Istanbul ali drugam na vzhod po morju preko Malte, Marseilla ali Benetk. V 19. stoletju je vožnja od Sarajeva do Mostarja še vedno trajala zelo dolgo – približno tri dni, čeprav je razdalja med mestoma zgolj 135 kilometrov. (Jezernik 2011, 22)

¹⁵ Kasabe ali orientalsko-muslimanska mesta.

Zahodne popotnike pa niso motile le slabe ceste, ampak tudi slabe namestitvene zmogljivosti, ki so jih ponujala balkanska mesta. Popotniki niso bili zadovoljni z namestitvami ob cesti, ker naj bi bile povsem v turškem slogu. Motili so jih skupni prostori z golimi stenami, brez oken in pohištva, ki so jih ponujala gostišča na Balkanu. Gostilničarji so oddajali le postelje, in ne sob, kot so bili navajeni zahodni popotniki. Le-ti so morali, če niso želeli deliti sobe še z drugimi popotniki, plačati namestitev za več oseb. V primeru, da so se odločili za to možnost, so na koncu plačali ravno toliko, kot bi za občutno boljše storitev kje v zahodni Evropi. Če so popotniki slučajno naleteli na gostišče, s katerim so bili zadovoljni, so ga označili za znak napredka in civiliziranosti. (Jezernik 2011, 22–24)

Večina osmanskih mest na Balkanu je bila v 17. stoletju za Zahodnjake nepriljubljena. Če so morda še ob pogledu od daleč vzbujala neki čar, se je le-ta z zmanjševanjem razdalje skorajda povsem izgubil. Od daleč so džamije, minareti in številne kupole, prepletene s cipresami in sadnim cvetjem še ustvarjale nek poseben približek prizora iz pravljice, pogled od blizu pa je to pravljico spremenil v grenko razočaranje. O prividu, ki ga je ustvarjalo mesto od daleč, je pisal tudi Theophile Gautier. Razliko med pogledom od daleč in blizu je opisal s kratkim stavkom: »Paradiž se je spremenil kloako« (Gautier v Jezernik 2011, 240). (Jezernik 2011, 240).

Zahodnjaki so vsa mesta v osmanski državi, po večini tudi tista na Balkanu, označili za mesta zanikrne arhitekture in umazane zunanosti (James v Jezernik 2011, 240). V mestih so opazili predvsem nizke hiške, narejene večinoma iz lesa, v njihovi podobi pa niso našli nobene sledi kakršnegakoli sloga. Številni obiskovalci so poročali tudi o nesnagi in pomanjkanju čistote v osmanskih mestih. O Solunu so na primer zapisali, da v mestu ni bilo nobenih stranišč, crknjene podgane in druga nesnaga pa so kar ležali po tleh in se razkrajali na žgočem soncu. Naravna tipografija pri gradnji mest je ostala nespremenjena, kar je bila velika ovira za normalno opravljanje poslov. Ulice so bile tako preozke in prestrme, cestišča pa preveč uničena, da bi lahko po njih teklen normalen prevoz tovora in ljudi. (Jezernik 2011, 240–241)

V balkanskih mestih tudi ni bilo veliko institucij, značilnih za mesta, kot so na primer muzeji in gledališča, parki in zabavišča. Pomanjkanje teh javnih stavb in prostorov je naredilo mesta na Balkanu v očeh Zahodnjakov še bolj puščobna in dolgočasna. V mestih niti ni bilo nobenih promenad ali »družbe« v evropskem pomenu besede, kot je bilo to značilno takrat za zahodno Evropo. Prostori, kjer so se ljudje zbirali, so bile predvsem kavarne, v katerih se je odvijala

večina družbenega življenja. Še kavarne so bile namenjene izključno moškim, saj so bile ženske iz javnega življenja izključene. Zaradi odsotnosti žensk pa je bilo družabno življenje v mestih še bolj dolgočasno in enolično. (Jezernik 2011, 243)

V kavarnah, edinih žariščih družbenega življenja, so se zbirali brezdelni moški in pili kavo ter kadili tobak. Kavarne, ki so ponujale turško kavo, so bile ponavadi postavljene na slikovitih mestih blizu vode ali nad njo. Bile so povsem preproste in nič kaj privlačne zunanosti. Opremeljene so bile z rogonicami, majhnimi preprogami in blazinami, ki so odražale povsem turški videz. Kljub vsemu so kavarne, predvsem zaradi svoje družbene funkcije, predstavljale pomemben element arhitekturne podobe balkanskih mest. (Jezernik 2011, 174–175)

V mestih je bilo težko najti kakšno imenitno hišo. Večina ljudi je živela v skromnih kolibah in kočah, čeprav so bili med njimi tudi premožni posamezniki. Nekateri so se sicer navduševali nad lepimi sadovnjaki, vrtovi in kopališči, vendar si jih na svojih zemljiščih niso ustvarili. Prav tako tedaj ni bilo mogoče zaslediti notranjih dvorišč, nadstreškov ali kaj drugega občudovanja vrednega. Urejenost ni bila vrlina balkanskih mest pod osmansko oblastjo. Ljudje so zgradbe pustili propadati, niso opravljali nobenih popravil ali vzdrževalnih del, temveč so stvari preprosto pustili, da gredo s slabega na slabše. Ko je bila hiša ali stavba dovolj dotrajana, so jo brez kakršnegakoli občutka izgube zapustili. Navezanost na dom, na bivanje v udobnem okolju oziroma prostoru so očitno videli precej drugače kot na Zahodu ali kot na to gledamo danes. (Jezernik 2011, 242–243)

Za takšno situacijo v balkanskih mestih so številni avtorji oziroma popotniki navajali različne vzroke. Nekateri so to pripisovali fizičnemu in intelektualnemu razkroju osmanskega vladajočega razreda, ki »ne sadi, ne seje, niti ne gradi ali popravlja« (Spencer v Jezernik 2011, 239). Ena izmed razlag je bila tudi, da so bili »predniki Turkov vojskujoče ljudstvo, izurjeno v vojaških taborih in vajeno vojaške discipline, da jim zato ni bilo mar za gradnjo mogočnih hiš, temveč so na svoja mesta gledali le kot na začasna prebivališča, iz katerih se je možno na hitro izseliti« (Jezernik 2011, 241). Mnogi so vzroke videli tudi v sovražnem odnosu islamske vere do kulturnega napredka in njene nezmožnosti za kulturni razvoj. Zanikrnost balkanskih mest in hiš so opravičevali tudi z domnevo, da Osmani kot pripadniki islamske vere verjamejo v to, da je hrepenenje po razkošnih hišah znak napuha, ki je greh. V tem smislu naj bi na hiše gledali kot popotniki na gostišča, v katerih se le začasno nastanijo, da se zavarujejo pred zunanjimi vplivi, mrazom, vročino in dežjem. V taki miselnosti naj bi bili ljudje le romarji na

zemlji in tako ne bi smeli iskati nesmrtnosti v gradnjih večnih bivališč v tem življenju. (Jezernik 2011, 239–241)

Zahodnjaki so na ta način le ugibali vzroke za slabo stanje balkanskih mest pod osmansko oblastjo. Njihove razlage so pogosto stale na razmajanih temeljih, saj so na primer tako kot Turki tudi Grki, Židi in Armenci zelo malo dali na zunanji videz in urejenost svojih stavb. Enega izmed bolj tehtnih vzrokov za situacijo v balkanskih mestih poda lady Montague. Pomanjkanje zavzetosti mestnega prebivalstva za urejenosti in čistoto hiš vidi v načinu dedovanja oziroma nededovanja. V navadi je bilo, da je bila po smrti gospodarja vsaka hiša na razpolago sultanu. Povsem razumljivo bi na tej podlagi torej bilo, da si s hišo nihče ni želel delati prevelikih stroškov, ker preprosto ni imel zagotovila, da bodo njegovi potomci kdajkoli imeli korist od njegovega vloženega truda. V načrtu so imeli torej predvsem postaviti hišo, ki ima določen rok trajanja – do konca njihovega življenja, kaj se z njo zgodi kasneje, pa jim je bilo povsem vseeno. (Montague v Jezernik 2011, 241–242)

Pomembno je, da na tem mestu opozorim še na vlogo opazovalca oziroma tistega, ki je podajal takratno podobo balkanskih mest. Jezernik (2011), ki ga v večini navajam v tem poglavju, v svoji knjigi *Divja Evropa* podaja opise mest številnih popotnikov. Včasih se med branjem le-teh lahko vprašamo, kdo je bolj nenavaden, ali predmet opazovanja ali sam opazovalec (Jančar¹⁶ v Jezernik 2011, 283). Na različne percepcije in interpretacije videne opozori tudi Klusákova Ludá v sklopu raziskave o resnicah in stereotipih v pogledih na balkanska mesta. Klusákova (2001, 365) na primeru opisov Beograda opozori na to, da ima lahko vsak posameznik svoj pogled in si vsak lahko ustvari drugačen vtis. Konkretno navede nekaj popotnikov, ki podajajo različno sliko Beograda. Eden iz njih ga opiše kot živahno mesto, obdano z vrtovi, drugi pa na primer kot odvratno in umazano. Klusákova pravi, da je popotnikov vtis odvisen od letnega časa potovanja in od posameznikovih preferenc. Ker so takratni popotniki, ki so v svojih delih opisovali Balkan, v večini prihajali iz zahodne Evrope in so bili vajeni drugačnega življenja, so podobo balkanskih mest slikali drugače, kot bi jo morda nekdo drug. (Klusákova 2001)

Da niso bila mesta le zanikrna, neurejena in umazana, dokazujejo številne džamije, derviški samostani, značilna turška kopališča, mostovi itd. (Jelavich 1983, 104). Ti značilni objekti

¹⁶ Drago Jančar v zadnjem poglavju knjige *Divja Evropa* podaja neke vrste recenzijo.

osmanske arhitekture so jo naredili veličastno in edinstveno. V naslednjem poglavju se bom v veliki meri osredotočala predvsem na enega izmed omenjenih objektov – na džamije. Ugotavljal bom njihovo številčnost in razširjenost v izbranih balkanskih mestih.

4.2 ARHITEKTURNA PREVLADA DŽAMIJ

V enem izmed prejšnjih poglavij sem že nakazala na množično spreminjanje cerkva in ostalih sakralnih objektov v džamije. V tem poglavju se bom ponovno deloma dotaknila te teme, obenem pa bom prikazala tudi obseg novonastalih džamij. V nadaljevanju podane izsledke o razširjenosti in številčnosti džamij na Balkanu v času osmanske vladavine bom kasneje uporabila tudi v zadnjem, primerjalnem delu tega magistrskega dela.

Največ džamij je bilo na Balkanu zgrajenih v 15. in 16. stoletju, čeprav so bili nekateri čudoviti primeri te arhitekture zgrajeni tudi kasneje. Norris (1993, 54) med najstarejše džamije na Balkanu uvršča nekatere naslednje:

- Carska džamija v Prištini (Kosovo), zgrajena v letih 1460–61,
- Džamija Aladža v Skopju (Makedonija), zgrajena leta 1438,
- Džamija Mustafa Pashe v Skopju (Makedonija), zgrajena leta 1492,
- Ghazi Husrev-Begova džamija v Sarajevu (Bosna in Hercegovina), zgrajena leta 1530,
- Džamija Altun-alem v Novem Pazaru (Srbija), zgrajena leta 1550,
- Džamija Farhad Pashe¹⁷ v Banja Luki (Bosna in Hercegovina), zgrajena leta 1579.

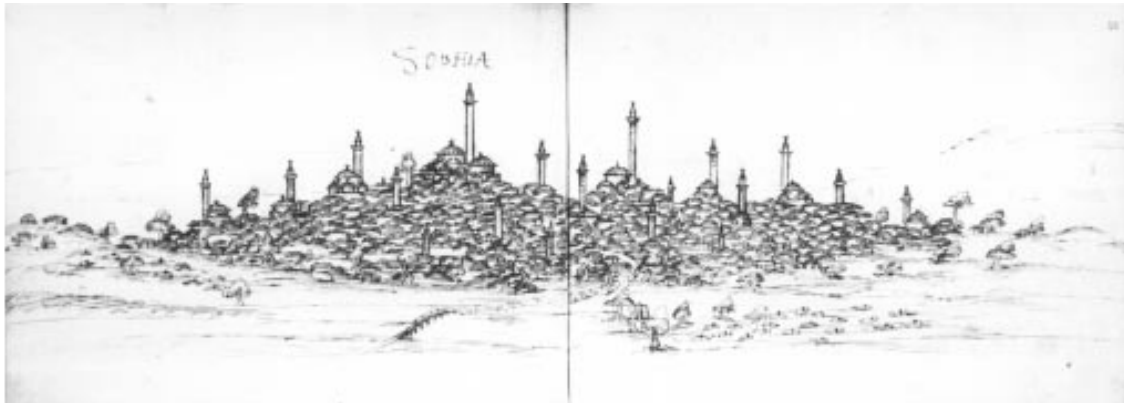
Zgoraj naštete džamije, ki so na Balkanu nastale pod okriljem Osmanskega cesarstva, predstavljajo le vzorec. Balkanska mesta so bila ob vrhuncu osmanske države polna džamij. Visoki minareti so se dvigali prav nad vsakim malo večjim krajem. Ti sakralni objekti so nazorno kazali, da so balkanska mesta postala muslimanska.

Podobo muslimanskega mesta je v 17. stoletju nakazalo tudi bolgarsko mesto Sofija. Takrat je bilo v Sofiji veliko džamij (v dokaz glej Sliko 4.1), med najbolj znanimi pa sta bili velika džamija v središču mesta in džamija na južni strani mesta, katere del je bila še veličastna medresa (Mundy v Jezernik 2011, 248). Po nekaterih ocenah naj bi bilo v Sofiji nekdanj celo 70 džamij (Sofia Guide 2012). Poleg sakralnih objektov je v Sofiji v času osmanske vladavine nastalo tudi več več hanov ali karavanserjev ter razkošnih hamamov. V letu 1878, ko je

¹⁷ Znana je tudi pod imenom Ferhadija džamija. Džamija je bila leta 1993 uničena, vendar pa jo bosanske oblasti v zadnjih letih rekonstruirajo.

Bolgarija postala avtonomna kneževina, je bilo v Sofiji okoli 30 džamij in derviških samostanov (Kiossev 2008, 56). Kasneje se je število džamij hitro zmanjševalo, le približno dvajset let kasneje, tj. konec 19. stoletja, je svojo funkcijo opravljala zgolj še ena džamija (Jezernik 2011, 249).

Slika 4.1: Skica mesta Sofije

Vir: Klusákova (2001, 366).

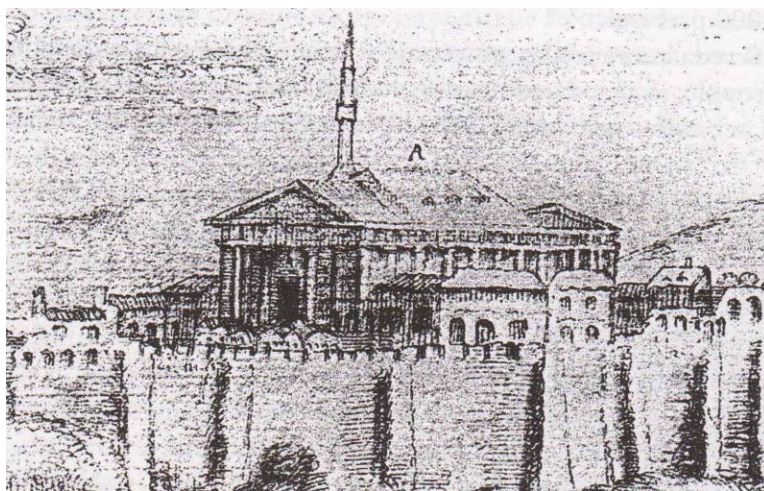
Tudi v grškem Solunu je bilo v času osmanske oblasti nekaj džamij. V 17. stoletju je geograf Hacı Halife naštel »deset večjih ali manjših džamij« (Halife v Jezernik 2011, 250). Leta 1788 je Aleksandre Bisani naštel že preko 40 džamij (Bisani v Jezernik 2011, 250). Do 20. stoletja so bile džamije v Solunu znane po svoji veličini, starosti in številnih elegantnih minaretih. Poleg džamij je bilo v tem mestu mogoče videti še druge primerke osmanske arhitekture, ki gradile veličasten videz mesta. Solun je bil eno izmed tistih mest, ki so bila »popolnoma turška«. (Jezernik 2011, 250–251)

Precej manj džamij je bilo v Atenah. V 17. stoletju naj bi v tem mestu in njegovi okolici stalo več kot 100 cerkva (večinoma nekdanjih templjev) in le 5 džamij. Kljub temu da je bilo v primerjavi s Solunom v Atenah precej manj džamij, so Atene vseeno kazale videz orientalskega mesta. Čeprav džamij ni bilo veliko, so se njihove kupole in minareti veličastno dvigali nad množico ravnih streh. Takšno podobo mesta so Atene ohranile vse do prve polovice 19. stoletja. (Jezernik 2011, 252)

Pomemben arhitekturni objekt v Atenah je Akropola. Še konec 17. stoletja sta bila Atenin tempelj in Rotunda skoraj nedotaknjena. Na atenskem gradu, v sklopu katerega se je nahajala Akropola, so Osmani nastanili vojaški garnizon. Ko so leta 1445 zavzeli citadelo oziroma

tempelj deviške boginje Atene, so ga spremenili v džamijo (glej Sliko 4.2). V okviru prenove so odstranili oltar, mozaik z Devico Marijo¹⁸ pa je do sredine 18. stoletja ostal nepoškodovan, saj so Turki verjeli v izročilo, da se vsakemu, ki z mušketo nameri v podobo, posuši roka. (Jezernik 2011, 252–255)

Slika 4.2: Atenska Akropola z minaretom, začetek 19. stoletja

Vir: Jezernik (2011, 254).

Osmani so Skopje zavzeli že leta 1392. Že nekajkrat omenjeni popotnik Evliya Çelebi je na vrhuncu moči Osmanskega cesarstva naštel kar 120 džamij in 20 derviških samostanov. V 17. stoletju je bilo mesto požgano, vendar si je kmalu opomoglo. V drugi polovici 17. stoletja so lahko popotniki vseeno opazili veliko število džamij (Browne v Jezernik 2011, 261). Konec 19. stoletja se je njihovo število sicer zmanjšalo, vendar je bilo v Skopju še vedno 49 džamij in 17 samostanov. Džamije so v mestu prevladovale vse do balkanskih vojn. (Trix 2012, 158)

Prva džamija v Albaniji je bila zgrajena v mestu Berat že leta 1380, kmalu po osmanski osvojitvi Albanije. V nekem obdobju osmanskega imperija naj bi bilo v celotni Albaniji kar 2.169 sakralnih objektov¹⁹, med njimi 740 džamij (Nurja 2012, 205). Precej jih je bilo uničenih po letu 1967, ko je bila Albanija razglašena za ateistično državo. (Esposito 2004, 21)

Tirana, glavno mesto današnje Albanije, je bila kot mesto ustanovljena šele v začetku 17. stoletja. V tem mestu so Osmani v času svoje vladavine zgradili okoli 20 džamij (World

¹⁸ Tempelj deviške boginje Atene je bil pred tem, ko so ga Osmani spremenili v džamijo, posvečen Devici Mariji.

¹⁹ Med temi objekti je bilo še 608 ortodoksnih cerkva, 157 katoliških cerkva in 530 tekij oziroma verskih objektov.

Bulletin 2014). Najstarejšo džamijo, tj. Džamijo e vjete, je dal v letih 1651 in 1652 zgraditi Sulayman Pasha, ustanovitelj mesta (Norris 1993, 56). Džamije so v tem mestu predstavljale redke primere umetniškega presežka. Nosile so še značaj stare bizantinske arhitekture in dekoracije. Osmanli so zgradili precej džamij še v enem albanskem mestu, tj. v mestu Skader. (Jezernik 2011, 257)

Osmanli so Beograd spremenili v povsem orientalsko mesto, tako da so si popotniki med obiskom mesta brez težav zamislili, da so se znašli na Vzhodu ali v prizoru Tisoč in ene noči (Kapper v Jezernik 2011, 257). V Beogradu so obiskovalci²⁰ v 17. stoletju našli približno 100 džamij, 10 hamamov, veliko hanov, 2 bezistana in karavanseraj²¹. Pašić (2012, 210) celo navaja podatek o 101 džamiji. Beograd je bil s številnimi kupolami, minareti in turško zastavo mesto, v katerem so Osmanli svoje običajne, navade ter arhitekturne posebnosti globoko vkoreninili v videz mesta. (Jezernik 2011, 259)

Leta 1718 je Beograd zavzel avstrijski princ Evgen Savojski. Do leta 1812, ko so Beograd ponovno zavzeli Osmanli, je mesto sledilo arhitekturnemu slogu zahodne Evrope. V tem času so se med visokimi minareti in kupolami pričele pojavljati zgradbe v francoskem slogu. Beograd ni bilo več videti tako turško mesto, prej kakšna mešanica arhitekture vzhoda in zahoda. Po letu 1812 so bile gradnje stavb po zahodnjaškem vzoru zaustavljene. (Jezernik 2011, 259–260)

Na osmanskem načrtu mesta Beograd in urbane okolice (varoši), ki datira v leto 1863, je mogoče razbrati veliko podatkov o takratnih beograjskih zgradbah. V načrtu so vse stavbe so označene z narodnostjo njihovih lastnikov. Označenih je 172 različnih objektov, vključno z 12-imi džamijami. Med slednjimi so naslednje:

- Džamija Hasan-paše v Donjem gradu,
- Džamija sultana Mehmeda v Gornjem gradu,
- Džamija sultana Mustafe,
- Džamija Ali-paše,

²⁰ Med temi obiskovalci oziroma popotniki je bil tudi Hadži Kalfa. Njegov podatek o 100-tih džamijah podajata Jezernik (2011) in Tulundžić (2012). Poleg Pašića, ki ga navajam v nadaljevanju, različne ocene o številu džamij podajajo tudi nekateri takratni popotniki po Balkanu. Njihove ocene o številu džamij v Sarajevu se gibljejo na zelo širokem razponu, in sicer med 75 do 273. (Tulundžić 2012; Beograd 2004) Verjetno so te razlike odraz različnega zgodovinskega obdobja in združevanja vseh islamskih molitvenih prostorov, tudi tistih najmanjših.

²¹ Našteti objekti so značilni za vzhodne oziroma orientalske pokrajine. Ta slog so na Balkan prinesli neposredno Osmanli. Bezistan je turška tržnica, karavanseraj in han pa vrsti gostišča.

- Bajrakli džamija,
- Džamija Reis-efendija,
- Džamija Laz-ogrije,
- Džamija Jahja-paše,
- Deftedarova džamija,
- Džamija Laz-hadži Mahmuda,
- Džamija Kizlar-age,
- Džamija Bajram-bega. (Tulundžić 2012)

Število džamij se je tako s približno 100-tih, kolikor jih je v 17. stoletju naštel Hadži Kalfa, v 19. stoletju zmanjšalo na 12. Temu je poleg številnih drugih dejavnikov deloma botrovalo tudi slabo stoletje habsburške oblasti.

Tudi v Črni gori se je čutil vpliv Osmanov. V različnih obdobjih njihove vladavine je bilo na ozemlju današnje Črne gore 162 džamij. Največ jih je bilo zgrajenih na območju Pljevalja, kar 26, v Baru z Ostrom 25, v Ulcinju 24, v Bijelo Polju 20, v Podgorici z okolico pa 13. Prva džamija v Podgorici je bila Starodoganjska džamija, ki je nastala konec 15. stoletja. Džamija se je, sicer z nekaterimi prenovami in obnovami, ohranila vse do danes. V Podgorici je bilo še do konca 20. stoletja več džamij kot cerkva (Lyall v Jezernik 2011, 261). Od vseh džamij v Črni gori jih je bilo kar 88 kasneje uničenih²² v vojnah, požarih ali potresih. (Agović 2011)

Sarajevo je s prihodom Osmanov spremenilo svoj videz. Prebivalci Bosne so ga s ponosom imenovali »severni Damask«. Del mesta na desni strani reke je bil videti kot velikanski vrt. To podobo so ustvarjale hiše z vrtovi, ki so se spuščali vse do vode. (Jezernik 2011, 265) Že do konca 15. stoletja je bilo v Sarajevu 16 džamij, 3 derviški samostani, 1 medresa, 4 javna kopališča, 2 velika hana za trgovce in popotnike ter seveda v središču čarščija (Grabrijan in Niedhardt v Bertram 1997). Do sredine 17. stoletja je bilo v Sarajevu že več 100 džamij. (The Statesman's Yearbook 2015)

V času turške vladavine so bile v Sarajevu zgrajene najlepše džamije na Balkanskem polotoku. Prava mojstrovina je Gazi Husrev-begova džamija (Voje 2005, 314). Zgrajena je bila leta 1531, nekaj let za njo pa tudi ortodoksna cerkev (okoli leta 1539). V letih 1580 in

²² Pacariz (2014) podaja podatek o 90-ih uničenih džamijah.

1581 je osmanski »guverner« Siyavus Pasha odobril še gradnjo prve sinagoge v Sarajevu. Leta 1889 je bila zgrajena še katoliška katedrala. Vsi štiri sakralni objekti, tj. džamija, sinagoga, ortodoksna in katoliška cerkev, so se v Sarajevu nahajali na območju, manjšem od polovice kvadratnega kilometra. Raznolika sakralna arhitektura še danes daje Sarajevu pečat posebnega mesta v svetovnem merilu. (Riedlmayer 2002, 103)

Območje današnje hrvaške je v času osmanskega imperija v večini predstavljalo obmejno območje nenehnih spopadov. Večina pokrajin je bila skoraj povsem opustošenih, uničenih je bilo veliko hiš in drugih objektov. (HercegBosna 2009) Osmanska arhitektura se tu zaradi takšnega vojnega stanja ni širila.

V času osmanske vladavine je bilo torej v balkanskih mestih veliko džamij in ostale islamske arhitekture. K precejšnjemu številu džamij niso prispevale le nove izgradnje, ampak tudi prenove že obstoječih objektov. Ko je bila osmanska država na vrhuncu svoje moči, so se nad številnimi balkanskimi mesti dvigale kupole džamij in visoki minareti, ko pa je njena moč usahnila, je »usahnilo« tudi število džamij na Balkanu. Kot sem že nakazala v tem poglavju, je bilo že konec 19. stoletja in v 20. stoletju uničenih zelo veliko objektov osmanske arhitekture. V nadaljevanju bom predstavila, kaj se je z balkanskimi mesti dogajalo ob usahnitvi osmanske oblasti in kako so džamije skorajda izginile iz večine balkanskih mest.

5 SPREMENJENI BALKAN

Osmanska država je že od konca 16. stoletja doživljala vse večjo krizo družbene in državne ureditve. Na propadanje osmanske države je močno vplivala njena zaostalost v razvoju gospodarstva in znanosti, obenem pa še neprestane vojne s sosednjimi državami in zahteve po povečanju vojske. Število plačanih vojakov se je povečalo za kar dvakrat, s tem pa so se povišali tudi stroški za vzdrževanje vojske. Izdatki za vzdrževanje vojske, dvora in ostalega birokratskega aparata so državne dohodke občutno presežali. Kljub številčnemu povečanju vojske so državo razjedali številni upori in vstaje, ki jih niso mogli obvladovati. Ti upori so moč države tako oslabili, da ni mogla več začeti nobene vojne za nova osvajanja, ampak se je morala ukvarjati in boriti zoper notranje neredne, da ohrani že osvojena ozemlja. Po neuspešnem obujanju nekdanje moči je Osmansko cesarstvo dokončno propadlo v letu 1923. (Voje 1992, 98–99)

Zaton moči osmanskega imperija je na Balkanu povzročil velike spremembe. Pričeli so se ogromni premiki prebivalstva. Ami Boué je leta 1854 zapisal, da »ljudje na Zahodu pogosto govorijo o izselitvi vseh Turkov, z drugimi besedami, muslimanov v Azijo, da bi Turčijo v Evropi spremenili v izključno krščansko imperijo« (Boué v Mazower 2008, 12). Iz nekdanjih osmanskih pokrajin na Balkanu in z območja Črnega morja je bilo po letu 1821 izgnanih skoraj pet milijonov muslimanov, s samega Balkana pa je med letoma 1878 in 1913 prostovoljno ali neprostovoljno migriralo 1,7 do 2 milijona muslimanov na območje, ki je kasneje postalo Republika Turčija. Čeprav je bila pravica muslimanov, ki so bili predvsem Slovani in Albanci, enako stara kot pravica njihovih krščanskih rojakov, so bili prvi prisiljeni v množično preseljevanje južneje. Propad osmanske države na Balkanu v letih 1912 in 1913 so na zahodu »razumeli kot dokončen izgon 'azijske' sile iz Evrope ter zmago slavje verske in rasne moči krščanstva« (Mazower 2008, 13). (Mazower 2008, 12–13)

V manj kot pol stoletja, tj. od konca 19. stoletja do sredine 20. stoletja, so se stvari resnično spremenile. V tem kratkem času, kot pravijo, je meč povrnil, kar je meč pridobil, in krščanski obredi so se ponovno opravljali za zidovi svete Sofije (Semple v Jezernik 2011, 228). Nekoč mogočni imperij je bil tedaj na kolenih. Oblast, pred katero so trepetali, je usahnila. Postala je »umirajoči lev«, ki se ne more in ne bo nikoli več dvignil na noge. (Jezernik 2011, 228–229)

Umik osmanske oblasti, ki so ga prožili upori na Balkanu, je pripeljal tudi do osvoboditve balkanskih narodov (Voje 1992, 103). V 19. stoletju se je tako izoblikoval politični zemljevid modernega Balkana. Neodvisne države, ki so nadomestile 500 let star imperij, so nastale na temelju nacionalnosti. Balkanska ljudstva so se sicer otresala osmanske vladavine, vendar za zmago slavje nacionalizma ti naporji še niso bili dovolj. (Mazower 2008, 87)

S slabitvijo turške moči so se v 2. polovici 19. stoletja pričeli širiti dvomi o osmanskih zmožnostih na področju kulture in arhitekture. Najbolj so dvomili o njihovi sposobnosti gradnje mostov. V začetku 20. stoletja je že prevladovalo mnenje, da Turki niso znali graditi ne cest ne postavljati mostov (Angell v Jezernik 2011, 230). Osmanske sposobnosti v arhitekturi so podcenjevali in dosežke zavračali. Džamije v Istanbulu so označili za kopije cerkve svete Sofije z malenkostnimi variacijami (Cockerell v Jezernik 2011, 229). O nepriznavanju njihovega arhitekturnega deleža k podobi balkanskih mest sem govorila že v enem izmed prejšnjih poglavij. Naj le spomnim, da so neprecenljivi arhitekturni objekt Mostarja, tj. Stari most, raje pripisovali drugim graditeljem kot pa Osmanom, čeprav je bil njihov vložek v nastanek več kot očiten. Slikarka Charlotte de Lazen je v svojo publikacijo podob iz Dalmacije celo zapisala, da je omenjeni kamniti most preostanek rimske civilizacije sredi turškega barbarstva (Lazen v Jezernik 2011, 230). Jezernik (2011) to označi za vrhunec podcenjevanja in razvrednotenja osmanskih sposobnosti. (Jezernik 2011, 230)

Ko Osmani niso več narekovali življenja na Balkanu, so urbane naselbine zavzeli krščanski priseljenci, osmanski arhitekturni objekti pa so bili namenoma uničeni ali pa prepuščeni propadu. Začel se je proces deislamizacije, ki je kasneje pripeljal tudi do razstreljevanja džamij in drugih arhitekturnih objektov. Arhitektura, ki so jo osmanski Turki v stoletjih svojega vladanja zgradili v balkanskih mestih, je bila prepuščena na milost in nemilost novim režimom vladanja. (Anon v Mazower 2008, 13)

Balkan ni imel več tistega gospodarja z Vzhoda. Končno je postal sam svoj gospodar in po stoletjih osmanske oblasti je nastopil čas za spremembe. Balkan je vstopil v novo obdobje, v katerem ni želel odtisov preteklosti. Sledi osmanske vladavine je hotel izbrisati tudi v arhitekturi mest in balkanska mesta so se tako podala v nov proces »preobrazbe«.

5.1 BALKANSKA MESTA PO USAHNITVI OSMANSKE MOČI

Prestolnice v jugovzhodni Evropi naj bi se takoj po osvoboditvi izpod osmanske oblasti pričele gospodarsko, kulturno in arhitekturno razvijati. Nekoč kraji s kupi kolib iz blata, naseljenimi z malodušnimi in obubožanimi ljudmi, so se začeli spreminjati v mesta, v podobe civilizacije in napredka. Villari (1905) izpostavi predvsem Atene, Bukarešto, Beograd in Sofijo, ki so kmalu po koncu osmanske nadvlade postala lepo pozidana in urejena mesta s sposobnimi in inteligentnimi prebivalci, usmerjenimi v napredek. Mesta so osvajala lastnosti civilizacije in dobro napredovala. (Villari 1905, 33–34)

Nekoč znana kot »mali Konstantinopel« je Sofija hitro, le v nekaj letih, izgubila svoj vzhodnjaški videz (Munchin v Jezernik 2011, 249). Številne džamije so bile porušene, da je bilo dovolj prostora za gradnjo modernih zgradb. V tistih džamijah, ki so se še izognile rušenju, so nastali zapori, tržnice, skladišča ali smodnišnice. V Sofiji je že konec 19. stoletja svojo funkcijo opravljala zgolj ena džamija, in še ta je le nekaj let kasneje postala arheološki muzej. Z minaretov ni bilo več mogoče slišati muzeinov, namesto njih so vernike k molitvi klicali cerkveni zvonovi. V dobrih dvajestih letih je Sofija popolnoma spremenila svojo podobo. Mesto je bilo skoraj v celoti zgrajeno na novo, imelo je tlakovane ulice in evropske zgradbe. Občutno se je povečalo tudi število prebivalcev. V letu 1878, ko je bila Sofija še »turško« mesto, je mesto štelo 11.000 prebivalcev, v novozgrajenem mestu pa je bilo že blizu 60.000 ljudi. Podobne spremembe so doživljala tudi druga bolgarska mesta. Nekatera med njimi so bila manjša, zato so bile spremembe manj opazne. (Jezernik 2011, 248–250)

V Atenah so po usahnitvi osmanske oblasti džamijo, ki je bila zgrajena sredi Ateninega templja na Akropoli, spremenili v kasarno. Novi »stanovalci« so se muslimanom maščevali, in sicer tako, da so džamijo oskrunili in tja vodili konje. Kasneje je bilo sami Akropoli storjene še veliko škode, za kar so krivi tudi prodajalci kamenja in posamezniki, ki so hoteli odnesti dele Akropole. Akropoli, ki so ji Goti, Turki in celo čas močno prizanesli, je bilo v zelo kratkem času storjene veliko škode. (Jezernik 2011, 254–255)

V Beogradu so po odhodu Osmanov izbrisali skoraj vse sledi lokalne zgodovine. Srbi so hoteli celotno državo narediti moderno in evropsko. O nekdanji osmanski nadvladi v Beogradu so v začetku 19. stoletja pričali le še citadela, dve džamiji, nekaj vodnjakov s turškimi napisi in porušeni slavolok, imenovan Vrata Istanbula. Leta 1876, devet let po

odhodu zadnjega vojaškega garizona, je bil z beograjske trdnjave odstranjen še zadnji simbol osmanske okupacije – osmanska zastava (Beograd 2008). Čeprav je dogovor o osmanskem umiku iz Beograda predvideval ohranitev številnih džamij in pokopališč, do tega ni prišlo. Džamije so zaprli, spremenili njihovo namembnost, jih oskrunili ali kako drugače onesnažili (Smith v Jezernik 2011, 261). Uničili so tudi eno izmed muslimanskih pokopališč in na njem zgradili tržnico. Leta 1887 je od številnih beograjskih džamij ostala le še ena, pa še ta je bila zapuščena in v propadajočem stanju. Prenekateri popotniki so v začetku 19. stoletja ocenjevali, da Beograd izmed vseh evropskih mest, napreduje najhitreje. Le v nekaj letih je bilo skoraj celo mesto na novo pozidano in hitro prevzemalo evropski značaj. Izgubilo je slikoviti turški slog in se približalo slogu Dunaja in Pešte. Kljub temu da so Osmani močno in dolgo vplivali na arhitekturno podobo balkanskih mest, so popotniki, torej predvsem zahodnjaki, le redko pokazali, da jim je žal za porušenimi džamijami in ostalimi biseri osmanske arhitekture. (Jezernik 2011, 260–262)

Poleg arhitekture so izginile tudi številne turške družine. Kljub temu da so v Beogradu prebivale več generacij, so bile hitro in prisilno izseljene iz svojih domov. Nihče v Evropi se ni zavzel zanje, zato ker so bili muslimani, Srbi pa kristjani. Verska nestrpnost in ločevanje je muslimanske Turke prepodila iz njihovih domov. Srbsko prebivalstvo je zanikalo ves kulturni in arhitekturni prispevek osmanskih Turkov k zgodovini Balkana. Dediščino Osmanov so videli le v razdejanju in džamijah. (Jezernik 2011, 262)

Podobno brisanje sledi osmanske vladavine se je dogajalo tudi v Nišu. To srbsko mesto je bilo pod osmansko oblastjo več kot tri stoletja. V tem času je nastalo precej džamij, ko pa je bil Niš priključen Srbiji, se je mesto popolnoma in korenito spremenilo. Lokalna uprava je ukazala celovita rušenja, da bi lahko zgradili nove in široke ulice ter zidane hiše v zahodnjaškem slogu. Džamije in minarete so zamenjale nove cerkve s kupolami, ki so oznanjale pravoslavje. Ostala sta le še dva minareta, ki sta spominjala na nekdanjo muslimansko prisotnost. Sledi preteklosti so v kratkem času skorajda povsem izginile. (Jezernik 2011, 262–264)

Ko je postala Albanija leta 1913 neodvisna, se je situacija v albanskih mestih bistveno spremenila. Če je še ob koncu 19. stoletja mesto Skader veljalo za ekstremno umazano in bizarno, je do tridesetih let 20. stoletja postalo precej moderno, čeprav ne tako kot na primer

Beograd ali Sofija. V Tirani so do leta 1989 izginile skoraj vse džamije. Ostala je le ena, pa še ta je bila kasneje spremenjena v muzej (World Bulletin 2014). (Jezernik 2011, 257)

Tudi v Skopju so se kot v drugih balkanskih mestih brez obzirnosti do kulturnih in umetniških vrednosti preteklosti lotili prenove mesta. Zgradbe zgodovinske vrednosti so se morale umakniti arhitekturi Zahoda. Novozgrajeni objekti pa so bili brez značaja, čara in privlačnosti. Bile so le surove zgradbe, ki so nadomestile območja preteklih objektov. (Jezernik 2011, 264–265) Osmani so po 500 letih oblasti v Makedonji leta 1912 dokončno odšli iz Skopja, vendar nekateri primeri osmanske arhitekture so še nekaj časa ostali. Spodnja slika (glej Sliko 5.1) prikazuje Skopje v dvajsetih letih 20. stoletja. Kot je mogoče opaziti po minaretih, je v mestu ostalo še nekaj džamij. Sama jih naštejemo 5. (Macedonian Cities 2011)

Slika 5.1: Skopje okoli leta 1920

Vir: Macedonian Cities (2011).

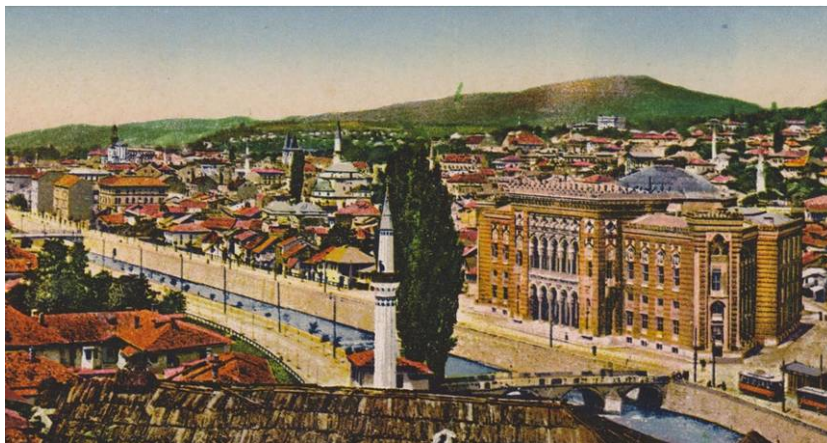
Črnogorsko mesto Podgorica je dolgo ohranila turški značaj mesta. Do sprememb je prišlo v času izgradnje socializma oziroma po 2. svetovni vojni, tj. po letu 1945. Še v dvajsetih letih 20. stoletja so imeli popotniki občutek, da so prišli v kakšno turško mesto, saj je bilo v njem več džamij kot cerkva (Lyall v Jezernik 2011, 261).

Potem ko se je v letu 1878 končala osmanska oblast²³ v Sarajevu, je bilo mesto podvrženo obdobju hitre transformacije in rasti. Postajalo je del civilizacijskega cikla centralne Evrope.

²³ Sarajevo je bilo pod turško oblastjo od leta 1435 do 1878. V letu 1878 je Avstro-Ogrska v Bosni porazila osmansko vojsko.

V prvih desetletjih so vplivi secesije, art-deco umetnosti in zgodnje modernih gibanj pustili močan pečat tako na arhitekturi javnih zgradb kot tudi na oblikah stanovanj oziroma hiš. Izginili so osmanski bregovi ob reki Miljacke, namesto njih pa so zrastle vrste modernih stavb (Jezernik 2011, 265). Med drugim so v teh letih, tj. v času avstro-ogrške vladavine, zgradili pošto (1907–1909), narodni muzej (1888) in mestno hišo (1895) (City of Sarajevo 2010). Slednjo je mogoče videti na spodnji sliki (glej Sliko 5.2 – desno) v panorami mesta Sarajevo v zgodnjem 20. stoletju, kjer pa so opazni tudi nekateri ohranjeni minareti osmanskih džamij. Ob prehodu v novo stoletje se je razvil originalen bošnjaški stil, znotraj katerega so oblikovalci skušali sestaviti novo arhitekturo v povezavi s tradicionalno arhitekturno dediščino. To je odražalo željo po promociji nacionalne identitete z ohranjanjem kontinuitete v razvoju regionalne arhitekture. (Pecar 1999, 51)

Slika 5.2: Sarajevo v zgodnjem 20. stoletju

Vir: The Assassination of Archduke Ferdinand (2015).

Do 1. svetovne vojne je sarajevska arhitektura ponujala zanimivo kombinacijo starega in novega, Vzhoda in Zahoda (Minchin v Jezernik 2011, 265). Preostala osmanska arhitekturna dediščina je bila v kasnejšem obdobju močno izpostavljena bombardiranju in drugim posledicam vojne. Džamije in drugi spomeniki muslimanske arhitekture so bili sicer poškodovani, vendar nekateri vseeno ne popolnoma uničeni. (Jezernik 2011, 265)

Migracije, mobilnost in populacijske izgube, kot posledice upadanja moči osmanske države na Balkanu, so spremenile kompozicijo mest (Acun 2002, 277). Balkanska mesta so vstopila v proces reorganizacije, v katerem »ni bilo prostora za džamije in minarete« (Jezernik 2011, 268). Verski arhitekturni objekti, ki so nastali v obdobju osmanske vladavine na Balkanu, so v

novi dobi veljali le še za znake zaostalosti. Iz balkanskih mest so izginila tudi tipična turška kopališča, akvadukti in vodnjaki. V času osmanske države je bilo skoraj vsako še tako majhno mesto v evropski Turčiji, v katerem so živeli muslimani, svoje javno kopališče. Teh objektov kasneje niso vzdrževali ali pa so jih celo namenoma uničili. Namesto, da bi prebivalci balkanskih mest izkoristili arhitekturno zapuščino in si jo morda priredili po svoje, če že ne vzdrževali in uporabljali naprej, so jo prepustili zobu časa ali pa nad njimi znesli svojo jezo. Balkansko prebivalstvo je želelo povsem izbrisati zgodovino, sledi osmanske vladavine. (Jezernik 2011, 267)

Balkanska mesta so po odhodu Osmanov postajala vse bolj podobna ostalim evropskim mestom. Zrasle so palače in druga trdno zidana poslopja, moderne avenije, široke ulice in ceste. Zdi se, da so mesta res postala civilizirana in so odražala razvoj ter napredek, vendar so v tej želji po dosegu Evrope izgubila svoj prepoznavni arhitekturni značaj. Nove tržnice in cerkve niso kazale nobenega arhitekturnega presežka, temveč so hotele le navzven pokazati, da gre za krščansko deželo. Jezernik (2011, 267) pravi, da v prejšnjem stoletju, ko so nastajale nove zgradbe in mesta na Balkanu, ne moremo najti enega omembe vrednega arhitekturnega sloga. Preteklost so želeli izbrisati, nove pa niso ustvarjali na primernem in zavidanja vrednem nivoju, ampak so le poustvarjali kopije zahodnoevropskih mest. »V podobi mest na Balkanu ni bilo nič izvirnega, nič posebnega. Vse je bilo sposojeno« (Jezernik 2011, 268). (Jezernik 2011, 267–268)

Balkan je le posnemal Zahod, vendar pa se je tu zdelo vse le cenena imenitnost. Starih lepih hiš iz časa osmanske oblasti ni bilo več, nove in moderne zgradbe pa so bile bolj ali manj le varčna imitacija francoskih in britanskih zgradb. Tako so balkanska mesta kljub njihovem neutrudnemu zagonu in želji po spremembah videli Zahodnjaki. Balkanci so bili za njih še vedno vzhodnjaški Drugi, po preobrazbi celo brez nekdanje privlačnosti in zanimivega čara. V džamijah, minareti, bazarjih, hanih, pokopališčih, mostovih in hišah utelešena zgodovina je bila uničena. S tem balkanska mesta niso izgubila le svoje pretekle podobe, temveč svojo dušo, tisto nekaj, kar jih je delalo posebne, pa čeprav za nekatere zanikrne. (Jezernik 2011, 269–272) Balkan je v želji po tem, da bi bil evropski in modern, plačal precej visoko ceno. Ker so to obdobje tako močno želeli pozabiti, so pozabili na pomen zgodovine in kulturne dediščine.

Balkan se je spremenil, a le na zunaj. Največje spremembe so se odvijale na najbolj vidnem področju – v mestni arhitekturi in modi. Po zunanjih spremembah je bilo pričakovati še popolno evropeizacijo Balkana. Pričakovati je bilo, da bodo ljudje sprejeli in prevzeli še vse druge lastnosti, ki jih imajo na Zahodu. Vendar vse ni šlo tako hitro, še zdaleč pa ne preprosto. Ljudje niso mogli opustiti dolgoletnih navad kar tako čez noč. Več časa in truda je bilo tako vloženega v poskuse deosmanizacije ideološke sfere, tj. prepričanja ljudi, običajev, odnosov, sistema vrednot. Pet stoletij osmanske vladavine se ni vsrkalo le v arhitekturo, ampak tudi v glave ljudi in miselnost celotne družbe. Slednjega ni bilo mogoče izbrisati s takšno naglico, kot so to storili v primeru arhitekture. Vidne znake nekdanje osmanske vladavine so lahko hitro uničili, »madež«, ki ga je zapustila na dušah ljudi, pa je bilo težje izbrisati (Jezernik 2011, 273)

Deosmanizacija, ki se je odvijala na Balkanu, se šteje za proces, znotraj katerega je osrednji cilj doseči idealno nasprotje tistega, kar pomeni »biti Osman«. Kot proces naj bi prinesel nov niz odnosov v družini in družbi na osnovi individualnosti in racionalnosti, povsem drug položaj žensk, revidirano vlogo otrok in vzgojo otrok, novo delovno politiko, med najbolj radikalnimi spremembami pa so, kot sem navedla tudi že v prejšnjem odstavku, videz mest, arhitektura in moda. Todorova (2009) poudari, da je nemogoče razlikovati med tradicionalno lokalno in osmansko kulturo, zato je potrebno deosmanizacijo razumeti kot sinonim deorientalizaciji, debalkanizaciji, depatriarhalizaciji in podobnim terminom. (Todorova 2009)

Z različnimi procesi je z Balkana skupaj z arhitekturo izginila tudi tista lastnost, ki jo današnja Evropa ponosno izpostavlja kot svojo največjo vrlino – strpnost do različnosti. Jezernik (2011, 278) v svoji knjigi zapiše nekaj, kar bi lahko potrdili tudi mnogi popotniki, ki so v času Osmanov spoznavali balkanske pokrajine – »medtem ko se Balkan v tem trenutku trudi, da bi postal del Evrope, kakršna je ta nekoč bila, Evropa sebe definira na podlagi različnosti od Vzhoda, vključno z Balkanom, in trdi, da je zdaj taka, kakršen je bil stoletja Balkan«. (Jezernik 2011, 278) Vsakdo hrepeni po nečem, česar nima ali kar ni.

5.2 GRENKO 20. STOLETJE

20. stoletje je bilo za Balkan morda precej več kot le grenko. »Mrzlična potreba po novih zgradbah in odmik »strašne preteklosti« ter izkoreninjenje simbolov balkanskih ljudstev ni prineslo njihove ponovne srečne združitve z Evropo, temveč je označilo konec specifične

balkanske zgodovine« (Jezernik 2011, 277). Z novo podobo je izginila slikovitost balkanskih mest, v katerih so nekoč skupaj živeli muslimani, kristjani in Židi. Strpnost in večkulturnost sta zapustili Balkan.

V začetku 20. stoletja je po odhodu Osmanov na Balkanu prihajalo do številnih sprememb. Balkan si je skušal nadeti novo podobo, vendar ta ni držala dolgo. Konec 20. stoletja so Balkan zaznamovali »surovi spopadi, nasilje nad civilnim prebivalstvom, etnična čiščenja, nepopustljivost nacionalističnih politikov, prelamljanje obljub in podpisanih dogovorov o premirju« (Jančar v Jezernik 2011, 279). Na Balkanu se je pisala kruta zgodovina, prepletena z medetnično in medreligijsko nestrpnostjo. Nenehni konflikti in vojne so bili vzrok za uničene vasi in mesta, naraščanje števila beguncev in civilnih žrtev. Spokojno življenje je bilo daleč od tega, kar so imeli ljudje na Balkanu. Ponovno so oživali stereotipi o Balkanu, ki je tako »spet postal odlagališče negativnih kulturnih in družbenih značilnosti, nemiren in težko razumljiv svet, ki mu nasproti stoji urejen svet evropske civilizacije« (Jančar v Jezernik 2011, 279).

Doganjanje ob koncu 20. stoletja je močno vplivalo tudi na podobo balkanskih mest. Veliko stavb je bilo poškodovanih ali uničenih. Številne vojne so povzročile veliko škode na arhitekturi. V balkanskem prostoru se arhitekturna dediščina ni borila le s časom, ampak še z vsem drugim. Na tem mestu ne bom nadalje analizirala konkretnih vojn in njihovih posledic za arhitekturo Balkana. To bom deloma storila v naslednjem poglavju, kjer bom prikazala tiste arhitekturne objekte iz časa osmanske vladavine na Balkanu, ki se jim je uspelo zoperstaviti tako času kot človeku.

6 OHRANJENA ISLAMSKA ARHITEKTURA NA BALKANU

V okviru tega poglavja bom analizirala obseg oziroma število džamij kot osrednjih objektov osmanske arhitekture. Ugotavljala in nato primerjala bom število džamij v dveh različnih obdobjih, in sicer v obdobju osmanske oblasti ter danes. Na podlagi te primerjave bom prikazala obseg upada²⁴ števila džamij. V analizo bom vključila le današnja glavna mesta balkanskih držav. Zavedam se, da kriterij glavnih mest morda ne bo odražal popolnoma ustrezne slike, vendar se mi zdi, da je ta kriterij vseeno najbolj praktičen in nevtralen za analizo. Analizirala bom torej obseg osmansko-islamske arhitekture v naslednjih balkanskih mestih²⁵: Sofija, Atene, Skopje, Tirana, Priština, Podgorica, Sarajevo, Zagreb in Beograd.

V prvem podpoglavju bom raziskovala in iskala primere džamij, ki so se iz časa osmanske oblasti na Balkanu ohranile do danes. Število džamij bom ugotavljala v zgoraj navadenih balkanskih mestih. V drugem podpoglavju pa bom ugotovitve o številu ohranjenih objektov primerjala z ugotovitvami oziroma številom džamij v času osmanske vladavine na Balkanu. Za primerjavo bom tako uporabila rezultate na podlagi predhodnega raziskovanja obsega ohranjenih džamij in ugotovitve iz zgodovinske analize obsega osmanske arhitekture (predvsem iz poglavja Arhitekturna prevlada džamij). Na podlagi primerjave bom prikazala upad števila džamij od časa osmanske vladavine na Balkanu do današnjih dni.

6.1 PREŽIVELI VIHARNIKI

Ohranjene primere osmanske arhitekture oziroma džamije lahko vidimo kot nekakšne viharne²⁶. Zdi se mi, da so bili ti objekti skozi zgodovino veliko časa izpostavljeni različnim, močnim in neugodnim vplivom, podobno kot pravi viharniki, ki v visokogorju kljubujejo ekstremnim vremenskim pogojem. Džamije na Balkanu so kljubovale času in težki zgodovini. Kolikim je uspelo preživeti, pa bom predstavila v nadaljevanju.

²⁴ Na podlagi splošno znanih zgodovinskih dejstev in dejstva, da se je s propadom Osmanskega cesarstva končalo tudi obdobje gradnje osmansko-islamske arhitekture, predvidevam, da gre vsekakor za upad, in nikakor ne naraščanje.

²⁵ Kot sem navedla že v 2. poglavju, bom v okviru tega magistrskega dela med balkanske države uvrstila Bolgarijo, Grčijo, Makedonijo, Albanijo, Kosovo, Črno goro, Bosno in Hercegovino, Hrvaško in Srbijo.

²⁶ Viharniki so v bistvu prisposoba za džamije. Z njo mislim na drevesa, ne na družino ptic, ki nosi enako ime.

Bolgarija: Sofija

V času osmanskega imperija je bilo v Sofiji približno 70 džamij, danes pa je Džamija Banya bashi²⁷ edina, ki še deluje. Zgrajena je bila v letu 1576 po načrtih slavnega osmanskega arhitekta Mimarja Sinana in ob finančni podpori Mullaha Effendija Kada Seyfullaha. Džamija Banya bashi je bila zgrajena ob mineralnih vrelcih in poleg mestnega kopališča. Od tu verjetno izvira tudi njeno ime, ki pomeni veliko kopeli (banya je bolgarska beseda za kopel). (Sofia Guide 2012; Sightseeing Sofia 2015; Strnadel in Erdley 2012, 90)

Džamija Banya bashi na zunaj ni videti nič kaj posebna, notranjost pa je spektakularna. Džamija ima kupolasti strop premera petnajstih metrov, ki je bil obnovljen oziroma prenovljen v izvirno obliko po padcu komunizma. Muzein še vedno kliče vernike k molitvi, sedaj sicer po zvočniku. V džamijo gre lahko 700 vernikov, vendar obrede ob petkih prenašajo po zvočniku, tako da slišijo tudi tisti, ki niso prišli noter. Džamija uradno ni odprta za ogled, vendar pa je v času, ko ni molitev, obiskovalcem – vključno z ženskami, če so primerno oblečene – vseeno dovoljen vstop. (Sofia Guide 2012; Strnadel in Erdley 2012, 90)

Grčija: Atene

Danes v Atenah iz časa osmanske oblasti najdemo dve džamiji, in sicer Džamijo Fethiye in Džamijo Tzistarakis. Džamija Fethiye²⁸, znana tudi kot Zmagoslavna džamija, datira v leto 1456. Nahaja se na severnem delu Rimske Agore oziroma rimskega trga. V 17. stoletju je bila spremenjena v katoliško cerkev. Objekt danes služi kot skladišče za arhitekturni material, ki so ga odkrili pri izkovanjih v Agori in je zaprta za javnost. Džamija Tzistarakis s konca 18. stoletja (1759) je danes muzej keramike in tako odprta za javnost (Hellander 2008, 128). Njena glavna kupola je osemkotna in je nesorazmerna glede na ostale manjše kupole, ki jo obdajajo. (McGregor 2014, 169–170)

Makedonija: Skopje

Od 120-ih džamij, ki so v Skopju nastale v času osmanske vladavine, so se do danes ohranile naslednje:

- Džamija Isaac Bey, zgrajena v letu 1483,
- Džamija Jahja Pasha, zgrajena v letu 1504,
- Džamija Mustafa Pashe, zgrajena v letu 1491, in

²⁷ Ang. Banya Bashi Mosque.

²⁸ Ang. Fethiye Mosque oz. Victory Mosque.

- Džamija sultana Murata, zgrajena v letu 1436 (Frucht 2004, 613).

Džamija Isaac Bey²⁹ se je prvotno imenovala Džamija Aladža. To ime (aladža pomeni barvito) je dobila po barvitih keramičnih ploščicah, ki krasijo notranje stene in kupolo. V preteklosti je ta džamija z okolico predstavljala pravi arhitekturni kompleks, saj je poleg molitvenega prostora vključevala še karavanseraj, imaret (javno kuhinjo) in versko šolo. Danes ima džamija 30 metrov visok minaret, na dvorišču pred vhodom pa fontano zgrajeno v letu 1971. Džamija Jahja Pasha³⁰ je bila zgrajena za Jahja Pasho, zeta Sultana Bajazida II. Znana je po svoji moderni štirikapni strehi, ki je nastala šele v 20. stoletju. Prvotno je bil prostor za molitev prekrit z eno večjo in petimi manjšimi kupolami, ki pa so bile uničene v potresu leta 1963. Džamija Mustafa Pashe³¹ je bila leta 1492 zgrajena po ukazu Mustafa Pashe, vezirja v Skopju. Velja za ena izmed najlepših stavb iz časa Osmanskega cesarstva. Ob džamiji sta še mavzolej Mustafa Pashe in sarkofag njegove hčerke Umy. Džamijo sultana Murata³² je dal zgraditi sultan Murat II, oče sultana Mehmeda Osvajalca. Že v času osmanske oblasti v mestu je dvakrat pogorela, vendar so jo vladajoči sultani dali vsakič obnoviti. Arheološke in arhitekturne raziskave so pokazale, da je bila ta džamija zgrajena na temeljih nekdanje krščanske cerkve. (MCIC 2006)

Albanija: Tirana

V letu 1967, ko je bila Albanija razglašena za ateistično državo, je Enver Hoxha dal zapreti ali uničiti večino džamij in cerkva (World Bulletin 2014). Pred tem je islam v Albaniji predstavljal državno religijo. V letu 1991, po propadu komunistične oblasti, je islam ponovno postal osrednja religija s populacijo 72 % muslimanov in 27 % kristjanov. Džamije so bile ponovno odprte, minareti pa na novo zgrajeni. (Petersen 2002, 9)

Koliko džamij pa je ostalo iz časa osmanskega imperija? V Tirani zgolj Džamija Et'hem Bey³³ v središču mestnega trga. Njena gradnja se je začela leta 1794 in končala leta 1821 (Norris 1993, 56). Spada med najstarejše stavbe v Tirani. Njen minaret je bil uničen v bitki za osvoboditev Tirane, vendar so ga kasneje popravili. Džamijo je pred uničenjem in poškodbami rešil njen status kulturnega spomenika. (Gloyer 2012, 72) V času komunističnega

²⁹ Ang. Isaac Bey Mosque oz. Aladja Mosque.

³⁰ Ang. Jahja Pasha Mosque/Yahya Pasha Mosque.

³¹ Ang. Mustafa Pasha Mosque.

³² Ang. Sultan Murat Mosque.

³³ Ang. Et'hem Bey Mosque.

vladanja je bila zaprta, v letu 1991 pa so jo ponovno odprli za obrede. Takrat se je obreda udeležilo kar 10.000 ljudi. Čeprav oblasti niso izdale dovoljenja za odprtje džamije, se policija ni vmešavala. Ta dogodek je bil za Albanijo zelo pomemben, saj predstavlja ponovno rojstvo religijske svobode v državi. (Van Marle 2008, 22)

Izmed 20-ih džamij, kolikor jih je bilo nekoč v Tirani, se je do danes torej ohranila zgolj ena. Džamija Et'hem Bey je trenutno v procesu rekonstrukcije, ki naj bi trajala dve leti. Po letu 1990, ko je v Albaniji zavladata demokracija, so sicer začeli z obnovami in gradnjo džamij, vendar do pred kratkim Džamija Et'hem Bey še ni bila deležna obnove. (World Bulletin 2014)

Kosovo: Priština

V kosovskem mestu Priština lahko danes najdemo 4 džamije iz časa Osmanskega cesarstva. Ohranjene so:

- Džamija sultana Mehmeta II. Fatiha,
- Džamija Jashar Pashe,
- Džamija Pirinaz in
- Džamija Carshi. (Warander in Kaus 2010, 127–128; Unesco 2015)

Džamija sultana Mehmeta Fatiha³⁴ je bila zgrajena okoli leta 1461 po naročilu sultana, katerega ime nosi. V času, ko je bilo mesto pod avstro-ogrsko oblastjo (1689), je bila spremenjena v katoliško cerkev. Džamija, kot je vidna danes, je bila obnovljena v letih 1682 in 1683 pod oblastjo sultana Mehmeta IV. Minaret pa je bil rekonstruiran po potresu leta 1955. Džamija Jashar Pasha³⁵ je bila zgrajena leta 1834 in je dobila ime po bogatem osmanskem oficirju iz Prištine. Danes je na žalost v zelo slabem stanju. Džamija Pirinaz³⁶ je bila zgrajena proti koncu 16. stoletja; ocenjujejo, da je bila zgrajena 100 let kasneje kot Džamija sultana Mehmeta Fatiha. Čeprav je bila zgrajena kasneje, je narejena iz enakih materialov oziroma kamna. Džamija Carshi³⁷ je bila zgrajena v začetku 15. stoletja in je najstarejša zgradba v Prištini. Zgraditi jo je dal sultan Bajazida I. Skozi zgodovino so jo nenehno spreminjali in popravljali, le minaret je zdržal več kot 600 let. Do leta 1999 je bila v Prištini še ena džamija, in sicer Džamija Llapi³⁸, zgrajena v letu 1659. Sedaj je zelo slabem

³⁴ Ang. Sultan Mehmet Fatih Mosque. Znana tudi pod imeni Big Mosque in King's Mosque.

³⁵ Ang. Jashar Pasha Mosque.

³⁶ Ang. Priznaz Mosque.

³⁷ Ang. Carshi Mosque. Znana tudi pod imeni Bazaar Mosque in Stone Mosque.

³⁸ Džamije Llapi pri nadaljnji analizi ne bom upoštevala

stanju, saj jo je v letu 1999 skorajda povsem uničil požar. (Warrander in Kaus 2010, 124; Norris 1993, 54; McAdam 2009, 273; Unesco 2015)

Črna gora: Podgorica

V Črni gori je bilo v prvi polovici 20. stoletja uničenih približno 90 džamij. Po letu 1980 so bile nekatere džamije ponovno zgrajene, do leta 2013 je bilo prenovljenih ali na novo zgrajenih 62 džamij. Danes je na območju Črne gore skupno 134 džamij in 4 mesdžidov (džamije brez minaretov). (Pacariz 2014, 432)

V Podgorici naj bi bilo v času osmanske oblasti 6 džamij (v Podgorici z okolico 13). Danes stojita še dve, in sicer Skender Čauševa ali Starodoganjska džamija in Džamija Osmanagića. Starodoganjsko džamijo je dal zgraditi Skender Čauš konec 15. stoletja. Večkrat je bila obnovljena, največje sanacije pa je bila deležna leta 1985. Danes se v tej džamiji nahajajo prostori Islamske skupnosti Podgorice in Islamske skupnosti Črne gore. Džamija Osmanagića je bila zgrajena konec 18. stoletja. Dal jo je zgraditi Mehmed-paša Osmanagić, čigar mavzolej je tudi na dvorišču te džamije. V času druge svetovne vojne je bila med bombardiranjem močno poškodovana. V ruševinah je bila vse do leta 1997, ko so jo temeljito renovirali. (Turistička organizacija Podgorice 2015)

Bosna in Hercegovina: Sarajevo

V Sarajevu so se iz osmanskega obdobja ohranile naslednje džamije:

- Carjeva džamija,
- Džamija Gazi Husrev-bega,
- Čekrekčijina džamija,
- Baščaršijska džamija,
- Džamija Ferhadija,
- Džamija Ali-pashe,
- Džamija Šejh Magribije,
- Hadžijska džamija,
- Bela džamija. (City of Sarajevo 2010)

Najprej je bila na mestu, kjer danes stoji Carjeva džamija³⁹, ki jo je dal zgraditi Isabeg Ishakovic v drugi polovici 15. stoletja, vendar je bila kmalu povsem uničena. Današnja džamija z večjo kupolo nad molitvenim prostorom in tremi manjšimi kupolami nad portikom je bila zgrajena leta 1566 po naročilu sultana Sulejmana Veličastnega. Njen minaret velja za enega najlepših v tej pokrajini. (City of Sarajevo 2010; Commision to Preserve National Monuments)

Džamija Gazi Husrev-bega⁴⁰ je ena izmed najznamenitejših islamskih objektov v Bosni in Hercegovini. S svojo arhitekturno vrednostjo, razigranimi osnovami, večkupolnim sistemom in pogumno konstrukcijo izstopa od vseh večkupolnih džamij v Bosni in Hercegovini. Prostor za molitev je pokrit s kupolo, katere razpon je 13 metrov in višina 26 metrov, ostale stranske prostore oziroma prizidke pokrivajo manjše kupole. Ti prizidki se imenujejo tetime in imajo posebne vhode, kjer so včasih sprejemali potujoče derviške redove. Mihrab je pokrit s polkupolo. V sklopu džamije oziroma njenega dvoriščnega prostora se nahajajo še fontana (šadrvan), muslimanska osnovna šola (mekteb), prostor za ritualno umivanje (abdestham), turbet (kupolni pogrebni prostor), stolp z uro in minaret, visok 45 metrov. Graditelj te džamije je bil Adžem Esir Ali, v svojem času glavni arhitekt Osmanskega cesarstva. Gradnjo džamije je prilagodil zgodnjemu istanbulskemu stilu, kar daje zgradbi prepoznaven pečat. Džamija Gazi Husrev-bega je bila in je še vedno ostala najpomembnejša osmanska zgradba v Bosni. Po letu 1995, po vojnah in poškodbah, v njej izvajajo obsežna restavratorska dela. (City of Sarajevo 2010; Commision to Preserve National Monuments)

Čekrekčijina džamija⁴¹ je bila kot druga džamija s kupolo v Sarajevu zgrajena leta 1526 v Baščaršiji. Ima precej plitvo kupolo, kar je zelo redko, obdana pa je kar s trgovinami. Trenutno v njej izvajajo restavratorska dela. (City of Sarajevo 2010; Commision to Preserve National Monuments)

Baščaršijska džamija⁴² je bila zgrajena v sredini 16. stoletja. V osnovi je imela leseno kupolo, ki pa je bila uničena leta 1697 v napadu, ki ga je vodil avstrijski general, princ Eugen Savojski. Džamija je današnjo podobo z zidano glavno kupolo dobila šele po 2. svetovni

³⁹ Ang. Tsar's Mosque ali Emperor's Mosque.

⁴⁰ Ang. Gazi Husrev-Bey's Mosque.

⁴¹ Ang. Čekrekčijina Mosque.

⁴² Ang. Baščaršijska Mosque.

vojni. Dvorišče okoli džamije ni veliko, vendar ima vseeno nekaj dreves in drugega rastlinja ter fontano. (City of Sarajevo 2010; Commision to Preserve National Monuments)

Džamijo Ferhadija⁴³ je dal zgraditi Ferhad-Bey Vuković Desisalić, upravitelj oziroma sandžak-beg bosanskega sandžaka, po katerem je tudi dobila ime. Podobno kot druge džamije, ima tudi Džamija Ferhadija eno večjo kupolo nad prostorom, namenjenemu molitvi, in tri manjše kupole nad portikom. Džamija je ohranila avtentične arabske in kamnoseške ornamente. Tudi ta objekt osmanske arhitekture je bil poškodovan v etnični vojni med letoma 1992 in 1995. (City of Sarajevo 2010; Commision to Preserve National Monuments)

Džamija Ali-pashe⁴⁴ (tudi Alipašina džamija) je bila zgrajena v letih od 1560 do 1561 po naročilu Hadima Ali-pashe, osmanskega državnika, ki je bil v določenem obdobju tudi upravitelj bosanskega področja (pašaluka). Džamija je zgrajena v klasičnem istanbulskem slogu. Večja kupola pokriva molitveni prostor in tri male kupole pokrivajo portik. V kompleksu je tudi mavzolej s sarkofagoma Avda Sumbula in Behdžeta Mutevelića. Džamija je bila močno poškodovana v letih od 1992 do 1995. (City of Sarajevo 2010; Commision to Preserve National Monuments)

Džamija Šejh Magribije⁴⁵ je bila zgrajena v sredini 16. stoletja na zahodni strani Sarajeva (danes Marindvor). Pokrita je s štirikapno streho, portik pred vhodom pa podpirajo leseni stebri, ki stojijo na kamniti osnovi. Minaret ima precej masiven in širok pedestal, v višino pa je zelo ozek. Močno je bila poškodovana v letih od 1992 do 1995. (City of Sarajevo 2010; Commision to Preserve National Monuments)

Hadžijska džamija⁴⁶ je bila zgrajena med letoma 1541 in 1561. Njeno gradnjo je naročil Gazi-Husrev-Begov intendant, po katerem je tudi dobila ime. Včasih so se romarji oziroma hadžije⁴⁷ od tu odpravili Meko, zato se od takrat džamija imenuje tudi Hadžijska džamija. Dvorišče je obdano s kamnitim zidom, v notranjosti pa je še kamnita fontana, ki jo je dal na začetku 19. stoletja obnoviti sarajevski sodnik Mustafa Fevzi. Struktura džamije je zelo

⁴³ Ang. Ferhadija Mosque.

⁴⁴ Ang. Ali-Pasha's Mosque.

⁴⁵ Ang. Šejh Magribija's Mosque.

⁴⁶ Ang. Hadžijska Mosque.

⁴⁷ Hadžije predstavljajo verniki oziroma muslimani, ki so opravili hadž – potovanje v Meko, kar je ena izmed verskih dolžnosti v islamu.

podobna tisti pri Džamiji Šejh Magribije – štirikapna streha z lesenimi stebri v sklopu portika. (City of Sarajevo 2010; Commission to Preserve National Monuments)

Bela džamija⁴⁸ je bila verjetno zgrajena v 1. polovici 16. stoletja (med letoma 1536 in 1545)⁴⁹ po naročilu Hajdar-efendija, sekretarja Gazi Husrev-Begovega divana oziroma vlade. Minaret je visok 26 metrov in je narejen iz kamna. Džamija ima en skupen prostor, pokrit s štirikapno streho. Močno je bila poškodovana v letih od 1992 do 1995, vendar je bila temeljito obnovljena. (City of Sarajevo 2010; Commission to Preserve National Monuments)

Pri raziskovanju osmanske arhitekture v Sarajevu sem uporabila predvsem informacije, ki so dostopne na spletni strani srbske Komisije za ohranitev nacionalnih spomenikov. Na spletu komisija poleg podrobnih opisov samih objektov, tako skozi zgodovinsko perspektivo kot tudi skozi sliko današnjega stanja, podaja še odločitve o nadaljnjem ravnanju z njimi. S tem posredno poudarja tudi zgodovinsko, arhitekturno in kulturno vrednost osmanske dediščine, kar kaže na to, da osmansko arhitekturo v Sarajevu čaka boljša prihodnost. (Commission to Preserve National Monuments)

Hrvaška: Zagreb

V Zagrebu v času Osmanskega cesarstva ni bila zgrajena nobena džamija, saj Osmani niso imeli močnega vpliva na arhitekturo v hrvaških mestih. Prva džamija v Zagrebu je bila uradno odprta šele v letu 1944, torej v tem primeru ne moremo govoriti o nobenem številu ohranjenih objektov osmanske arhitekture. (Pavlaković 2012, 327–328)

Srbija: Beograd

V času osmanskega imperija je bilo v Beogradu okoli 100 džamij⁵⁰. Do danes se je ohranila le Džamija Bajrakli⁵¹, zgrajena v letu 1575. Džamija Bajrakli ima le en prostor, nad katerim je glavna in edina kupola, ob njej pa je minaret. V času avstrijskega vladanja, med letoma 1717 in 1739, je bila spremenjena v katoliško cerkev, ko pa so se Osmani vrnili, je bila spremenjena nazaj v džamijo. Leta 1741 jo je dal turški komandir Hussein-bey prenoviti in zaradi tega se je nekaj časa imenovala po njem. Konec 18. stoletja je dobila ime Džamija

⁴⁸ Ang. White Mosque.

⁴⁹ Točen datum izgradnje ni znan.

⁵⁰ Nekateri navajajo tudi druge številke (glej poglavje Arhitekturna prevlada džamij).

⁵¹ Ang. Bajrakli Mosque.

Bajrakli. Leta 2004 jo je poškodoval požar, po prenovi pa je bila ponovno odprta leta 2012. (Barišić 2013, 575; Beograd 2004)

V analizi obsega ohranjenih džamij iz obdobja osmanske vladavine v izbranih balkanskih mestih sem poleg navedenih virov uporabila še precej drugih virov, da sem lahko v končni fazi potrdila verodostojnost tistih, ki jih navajam. Kljub obsežnemu raziskovanju pa moram opozoriti na to, da je lahko vseeno prišlo do kakšnih napak oziroma da sem kakšen objekt spregledala.

6.2 PRIMERJAVA OBSEGA ISLAMSKIH OBJEKTOV

Do sedaj smo že izvedli, da se je do danes ohranilo izredno malo primerkov osmanske arhitekture oziroma majhno število džamij. Ker na ohranitev ni vplival le čas, ampak še številni drugi dejavniki in vplivi, ki sem jih opisala že v prejšnjih poglavjih svojega magistrskega dela, bo še toliko bolj zanimivo primerjati pridobljene podatke in nekoliko bolj jasno prikazati obsežnost upada števila objektov osmanske arhitekture.

Za nazornejšo primerjavo števila džamij sem pripravila tabelo (glej Tabelo 6.1), ki v različnih stolpcih prikazuje približno število džamij v obdobju osmanske oblasti in število do danes ohranjenih džamij iz omenjenega obdobja. Ocene števila džamij v obdobju osmanske oblasti odražajo situacijo v balkanskih mestih predvsem v 16. in 17. stoletju, ko je bila moč Osmanskega cesarstva na vrhuncu. Ker natančno število pogosto ni znano, podajam le približna števila oziroma ocene števila džamij v balkanskih mestih. Približna števila so posledica tega, da natančni podatki morda nikoli niso bili na voljo ali so se le-ti skozi zgodovino izgubili oziroma uničili. Verjetno kaj drugega sploh ne bi bilo pričakovati, saj gre za podatke, stare več stoletij. Kljub temu da sem uporabila le neke približke, verjamem, da je prikaz obsega upadanja števila džamij skozi zgodovino precej jasen oziroma dobro ponazarja razsežnost tega upada. Za primerjavo bom uporabila še podatek o številu džamij, ki so se iz časa Osmanov ohranile do danes. V večini primerov sem podatek o številu ohranjenih objektov pridobila iz različnih turističnih vodnikov in uradnih spletnih strani mestnih občin. Dobljene informacije sem preverila pri več različnih virih, da sem zagotovila zadovoljivo mero verodostojnosti podatkov.

Podatke, ki jih navajam v tabeli (glej Tabelo 6.1), sem pridobila na podlagi zgodovinske analize podobe balkanskih mest, ki jo predstavljam skoraj skozi celotno magistrsko delo, in izvlečkov iz analize o ohranjenih džamijah iz časa osmanske oblasti na Balkanu. Slednje sem torej črpala iz prejšnjega poglavja⁵².

Tabela 6.1: Primerjalna tabela števila džamij

Balkanska mesta	Približna ocena števila džamij v obdobju osmanske oblasti	Število ohranjenih džamij
Sofija	okoli 70	1
Atene	5	2
Skopje	120	4
Tirana	20	1
Priština	<i>ni znano</i>	4
Podgorica	6	2
Sarajevo	več kot 100	9
Zagreb	0	0
Beograd	več kot 100	1

Na podlagi pridobljenih podatkov bom iz analize izločila mesti Priština in Zagreb. Skozi proces raziskovanja sem ugotovila, da mesto Zagreb ne moremo ravno uvrstiti med mesta, kjer so Osmani širili svoj vpliv na področju arhitekture. Hrvaške dežele in s tem tudi Zagreb so sicer bile pod vplivom Osmanskega cesarstva, vendar je bil le-ta bistveno drugačen kot v ostalih balkanskih deželah. Hrvaške pokrajine so večino časa predstavljale obmejno območje z nenehnimi boji in spopadi, kjer se islamska arhitektura ni usidrala v značaj mest. V primeru Prištine pa sem se za izločitev iz analize odločila zaradi pomanjkljivega podatka o številu džamij v času osmanske države. Predvidevam, da omenjeni podatek deloma ni na voljo, ker omenjeno mesto v preteklosti ni predstavljalo pomembnega urbanega središča, kar velja za ostala balkanska mesta, ki jih bom uporabila v analizi. Primerjalna tabela brez upoštevanja Prištine in Zagreba je prikazana v nadaljevanju (glej Tabelo 6.2).

⁵² Iz poglavja z naslovom Preživeli viharniki.

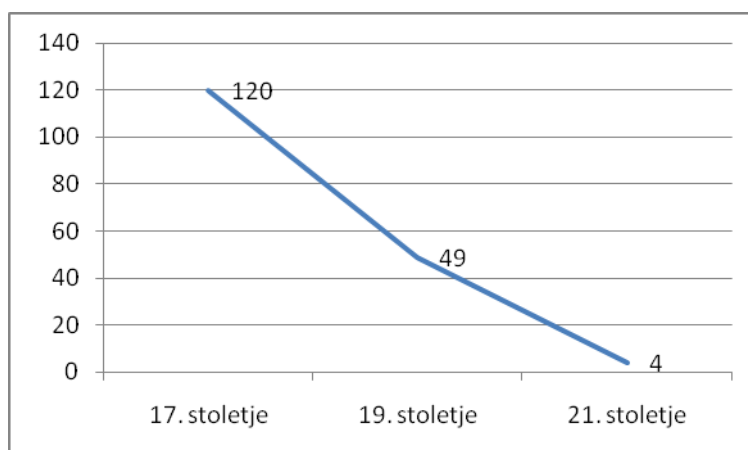
Tabela 6.2: Primerjalna tabela s skupnim številom džamij

Balkanska mesta	Približna ocena števila džamij v obdobju osmanske oblasti	Število ohranjenih džamij
Sofija	okoli 70	1
Atene	5	2
Skopje	120	4
Tirana	20	1
Podgorica	6	2
Sarajevo	več kot 100	9
Beograd	več kot 100	1
Skupaj	najmanj 421	20

V vseh balkanskih mestih gre za očiten upad števila džamij od vrhunca Osmanskega cesarstva do današnjih dni. Danes je v glavnih balkanskih mestih predvidoma le še 20 džamij iz časa osmanske vladavine, nekdanj pa jih je bilo več kot 421 oziroma najmanj 421. Če bi to hoteli prikazati z odstotki, bi delež vseh ohranjenih džamij predstavljal približno oziroma manj kot 4,8 % v primerjavi s številom džamij v času Osmanskega cesarstva. Glede na to, da gre v primeru števila džamij v času osmanske oblasti le za približke, bi lahko celo rekli, da gre ta delež celo pod 4 %. Največ džamij se je do danes ohranilo v Sarajevu, kjer jih je ostalo še 9, najmanj pa v Sofiji, Tirani in Beogradu. Glede na to, da je bilo v Beogradu nekdanj največ džamij, po nekaterih zapisih naj bi jih bilo celo 273, lahko to mesto označimo za tisto, v katerem se je dejansko zgodil največji upad.

Za primer vzemimo še upad števila džamij v mestu Skopje. Iz primerjave vidimo, da je bilo ob vrhuncu moči osmanske države v mestu 120 džamij, kasneje je v dveh stoletjih število padlo za več kot polovico, danes pa so ostale le še 4 (glej Graf 6.1). Delež ohranjenih džamij tako znaša 3,3 %, kar je še manj kot delež vseh ohranjenih džamij.

Graf 6.1: Število džamij v Skopju

Upad števila džamij je torej zelo velik. K temu so botrovali številni dogodki, od hitre modernizacije mest do strahovitih vojn. Islamska arhitektura se je zaradi medreligijskih in medetničnih napetostih zelo težko obdržala, saj je nestrpnem predstavljala oviro, ki jo je potrebno odstraniti. K uničenju teh zgodovinsko in kulturno pomembnih spomenikov je veliko prispeval človek s svojo jezo, preračunljivostjo in željo po izbrisu preteklosti. Brez dvoma jim ni prav nič prizanašal niti čas, nekaj pa jih je bilo poškodovanih ali uničenih tudi v potresih.

Po mojem mnenju, ki temelji na analizi zgodovinskega ozadja, je na ogromen upad števila džamij vplivalo predvsem namerno uničenje islamske arhitekture ob propadu Osmanskega cesarstva, ko so balkanska mesta hotela na vse načine postati podobna evropskim. Na podlagi zgodovinske analize sem ugotovila, da se je s koncem 19. stoletja in začetkom 20. stoletja zgodilo tisto usodno brisanje islamske oziroma osmanske arhitekture na Balkanu. Balkanska mesta so takrat menjala svojo podobo, v katero džamije in ostala islamska arhitektura niso več sodile. Zdelo se je, da hočejo mesta zamenjati svojo masko in si nadeti neko drugo, ki jim morda sploh ni prav. Načrtne gradnje objektov po zahodnem zgledu so nasilno izpodrinile zgradbe preteklega obdobja. Le v nekaj letih so mesta popolnoma spremenila svojo podobo. Na primeru mesta Sofije smo lahko videli, kako so v zelo kratkem obdobju izginile številne džamije. V le dvajsetih letih jih je bilo porušenih kar 29.

Rušenje teh islamskih sakralnih objektov se je nadaljevalo tudi po dokončnem propadu Osmanskega cesarstva in v celotnem 20. stoletju. Balkan je v prejšnjem stoletju predstavljal nemirno območje s številnimi vojaškimi spopadi, katerih posledice so bile vidne tudi na

arhitekturi. Tiste džamije, ki so še nekako preživele »evropeizacijo« v balkanskih mestih, so bile poškodovane, nekatere pa tudi dokončno uničene. Situacija na Balkanu vsekakor ni bila ugodna za ohranitev osmanskih džamij. Ohranitev objektov islamsko-osmanske arhitekture ni bila v interesu balkanskih narodov, saj že ob razvoju oziroma evropeizaciji balkanskih mest ni bilo videti, da bi bilo komu žal za uničene džamije. Zgodovinsko vrednost teh objektov so zanemarili in v uničenju džamij videli predvsem prostor za gradnjo novih modernih stavb.

7 ZAKLJUČEK

Arhitektura in religija sta tesno povezana. Arhitektura je ustvarja prostor, v katerem se verniki lahko povežejo z bogom, sodelujejo pri obredih ali na tak ali drugačen način utrjujejo svojo vero. Sakralna arhitektura ni le zgradba, za vernike predstavlja posvečen prostor posebne vrednosti. V islamu je to džamija. Le-ta ima posebno strukturo in elemente, ki jo delajo prepoznavno navzven širši množici ljudi. Osmani so kot pripadniki islamske religije na Balkan postopoma pripeljali islam, z njimi pa je prišla tudi islamsko-osmanska arhitektura, katere osrednji objekt je džamija.

Na podlagi raziskovanja sem ugotovila, da so bila mesta v času Osmanskega cesarstva prepredena s številnimi džamijami. Cerkve sicer niso bile porušene čez noč oziroma takoj, ko so Osmani mesto osvojili, vendar pa so spreobrnitve v islam in priseljevanje prebivalstva z vzhoda postopoma spremenili religijsko strukturo. Ker je bilo vse več muslimanov, je v mestih zraslo tudi vse več džamij. Če si predstavljam jutra v takratnih mestih, si zamislim glas muzeina, ki z visokega minareta kliče k molitvi.

Osmani so več stoletij vplivali in odločali o življenju na Balkanu. S seboj so prinesli svoje navade, običaje, modo, religijo, arhitekturo itd. Širili so novo religijo islam, kar je vplivalo tudi na širitev arhitekture, povezane s to religijo. Osmani so na Balkanu v času osmanske države zgradili številne džamije, nekatere med njimi so nastale tudi na temeljih drugih stavb ali so jih le malenkostno spremenili in namenili molitvenim obredom. Postopoma so džamije izpodrinile sakralne objekte drugih religij, predvsem krščanske. Priseljevanje ljudi z vzhoda je povečalo število muslimanskega prebivalstva v mestih, kjer so se džamije in ostala osmanska arhitektura najbolj razširili. Balkanska mesta v času vrhunca osmanske države so bila polna džamij. V sedmih izbranih balkanskih mestih, Sofiji, Atenah, Skopju, Tirani, Podgorici, Sarajevu in Beogradu, je bilo v času osmanske oblasti več kot 400 džamij. V Sarajevu, Beogradu in Skopju je bilo celo več kot 100 džamij. Niso bile vse ravno razkošne in mogočne, vendar je število vseeno presentljivo.

S slabitvijo moči Osmanskega cesarstva se je Balkan začel postopoma spreminjati. Še pred dokončnim propadom nekdanj najmogočnejšega imperija so džamije in njihovi minareti izginjali iz balkanskih mest. Balkan je doživljal arhitekturno preobrazbo. V tej novi podobi za džamije ni bilo več prostora. Nadomestile so jih nove zgradbe, ki so skušale slediti

zahodnoevropskemu slogu arhitekture, vendar so bili ti poskusi pogosto slabi. Kljub temu da se je takratna arhitektura na Balkanu zgledovala po zahodnoevropski, je bila le blede senca oziroma slaba kopija svojih originalov.

Obseg objektov osmanske arhitekture je v 19. in začetku 20. stoletja občutno padel. Ni šlo za uničenje objektov zaradi obrabe ali neprimerne vzdrževanja, temveč je bil glavni razlog za zelo majhno število ohranjenih džamij iz časa Osmanskega cesarstva načrtno in namerno rušenje. Le-to je bilo najbolj obsežno ob koncu 19. stoletja oziroma je postopoma sovpadalo s slabljenjem moči mogočnega imperija. Nekatere stavbe so bile sicer poškodovane ali uničene zaradi drugih vplivov, na primer potresov in slabega vzdrževanja, vendar je bila v večini nova arhitekturna zasnova mest tista, ki je džamije pregnala iz balkanskih mest.

Ocenjujem, da je v celoti, v vseh izbranih glavnih balkanskih mestih, število džamij od vrhunca Osmanskega cesarstva do danes upadlo za približno 95 %. Tolikšnega upada vsekakor nisem pričakovala, vendar pa nisem pričakovala tudi takšne razširjenosti džamij na balkanskih tleh pred pol tisočletja. Podatkov ne gre jemati za povsem natančne, saj obstaja možnost, da zapisov popotnikov iz časa osmanske države, ki jih hranijo v arhivih in jih povzemajo tudi drugi sodobni avtorji, ni mogoče dejansko preveriti. Upoštevati je potrebno tudi vlogo opazovalca oziroma popotnika, ki je morda včasih situacijo povzemal povsem subjektivno, ob tem še kaj spregledal, kaj dodal ali celo priredil po svoje. V splošnem gre torej za oris upada števila džamij, ki s tem ponuja tudi primerjavo med obsegom džamij v času osmanske države in številom do danes ohranjenih džamij iz tistega časa.

8 LITERATURA

- Acun, Fatma. 2002. A portrait of the Ottoman cities. *The Muslim World* 92 (3/4): 255–286.
- Agović, Bajro. 2011. *Islamska zajednica u Crnoj Gori*. Dostopno prek: <http://www.monteislam.com/islamska-zajednica-u-crnoj-gori> (26. julij 2015).
- Agović, Mersada Nuruddina. 2015. *Doprinos islamske kulture u razvoj evropske civilizacije*. Dostopno prek: <http://sandzakpress.net/doprinos-islamske-kulture-u-razvoju-evropske-civilizacije/comment-page-1> (28. junij 2015).
- The Assassination of Archduke Ferdinand. 2015. *Gallery 2: The Assassination*. Dostopno prek: <http://assassinationofthearchduke.com/gallery-option-2/> (17. julij 2015).
- Babuna, Aydin. 2004. The Bosnian Muslims and Albanians: Islam and nationalism. *Nationalities Papers* 32 (2): 287–321.
- Barišić, Srdjan. 2013. Serbia. V *Yearbook of Muslims in Europe Volume 5*, ur. Jørgen Nielsen, Samim Akgönül, Ahmet Alibašić in Egdunas Raciū, 569–584. Leiden: Brill. Dostopno prek: Google Books.
- Beograd. 2004. *The Bajrakli Mosque*. Dostopno prek: <http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=201404> (23. junij 2015).
- --- 2008. *The Days of Belgrade*. Dostopno prek: <http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=201222> (23. julij 2015).
- Bertram, Carel. 1997. *Ottoman Sarajevo*. Dostopno prek: <http://www.friends-partners.org/bosnia/cb1.html> (29. julij 2015).
- Besnik, Aliaj, Keida Lulo in Genc Myftiu. 2004. *Tirana: izziv urbanističnega mestnega razvoja*. Škofja Loka: Sloalba.
- City of Sarajevo. 2010. *Cultural and Historic Heritage of the City of Sarajevo*. Dostopno prek: <http://www.sarajevo.ba/en/stream.php?kat=137> (25. julij 2015).
- *Commision to Preserve National Monuments*. Dostopno prek: <http://kons.gov.ba/main.php?mod=spomenici&extra=Odluke&blok=2&indexGrad=1&lang=4&idGrad=86> (26. junij 2015).
- Crampton, Richard J. 2015. *Balkans (Encyclopaedia Britannica)*. Dostopno prek: <http://www.britannica.com/place/Balkans> (29. junij 2015).
- Davis, William A. 1995. The sound of music and scent of flowers Bulgaria. *Boston Globe*, 4. junij. Dostopno prek: <http://search.proquest.com/docview/290738363?accountid=16468> (7. julij 2015).

- Debeljak, Aleš. 2009. Mošeje in minareti. *Delo – sobotna priloga*, 40 (12. december).
- Eminov, Ali. 2000. Turks and Tatars in Bulgaria and the Balkans. *Nationalities Papers* 28 (1): 129–164.
- Esposito, John L., ur. 2004. *The Islamic World: Past and Present*. New York: Oxford University Press. Dostopno prek: Google Books.
- Frucht, C. Richard. 2004. *Eastern Europe: an introduction to the people, lands, and culture*. Santa Barbara, California: ABC-CLIO, Inc. Dostopno prek: Google Books.
- Gloyer, Gillian. 2012. *Albania: the Bradt travel guide*. Chalfont St. Peter: Bradt Travel Guides.
- Glueck, Grace. 2005. Under the Ottomans, Greece at Work. *New York Times*, 30. december. Dostopno prek: http://www.nytimes.com/2005/12/30/arts/design/under-the-ottomans-greece-at-work.html?_r=0 (8. julij 2015).
- Hellander, Paul. 2008. *Greece*. Footscray; Oakland; London: Lonely Planet Publications.
- HercegBosna. 2009. *Croats and the Ottoman Empire*. Dostopno prek: <http://www.hercegbosna.org/eng/history/croats-and-the-ottoman-empire/croats-and-the-ottoman-empire-96.html> (11. julij 2015).
- Hillenbrand, Robert. 1999. *Islamic Art and Architecture: 270 illustrations, 80 in color*. New York: Thames and Hudson.
- Hoag, John D. 2004. *Islamic Architecture*. Milano: Electa Architecture.
- Hrvatska Enciklopedija. 2009. *Osmansko Carstvo*. Dostopno prek: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=45716#top> (3. julij 2015).
- Jelavich, Barbara. 1983. *History of the Balkans: Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jezernik, Božidar. 2011. *Divja Evropa*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Karadžić, Vuk. 1980. *Islamska umetnost*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Kiossev, Alexander. 2008. Legacy of Legacies: Competitions and Conflicts. V *Europe and the Historical Legacies in the Balkans*, ur. Raymond Detrez in Barbara Segaeert, 49–68. Brussels: P.I.E. Peter Lang. Dostopno prek: Google Books.
- Klusáková, Ludá. 2001. Between Reality and Stereotype: Town Views of the Balkans. *Urban History* 28 (3): 358–377.
- Košir, Fedja. 2004. Arhitektura, podrejena diktatu vere: islamska sakralna arhitektura sodobnemu svetu. *Delo*, 12 (21. februar).
- Leiter, Robert. 1999. Greece, Bulgaria and the Shoah. *Jewish Exponent* 205 (15): 49.

- Lenarčič, Simon. 2010. *Umeščanje Slovenije na Balkan (odlomek iz Leksikona napak)*. Dostopno prek: http://www.popravopis.si/umescanje_slovenije_na_balkan.html (29. junij 2015).
- Macedonian Cities. 2011. *History of the city Skopje*. Dostopno prek: <http://www.macedonianscities.com/history/skopje.asp> (15. julij 2015).
- Mazower, Mark. 2008. *Balkan: od konca Bizanca do danes*. Ljubljana: Krtina.
- McAdam, Marika. 2009. *Western Balkans*. Victoria; Oakland; London: Loney Planet.
- MCIC – Macedonian Cultural and Information Centre. 2006. *Macedonian cities – Skopje mosques*. Dostopno prek: <http://www.macedonia.co.uk/client/index1.aspx?page=385> (25. julij 2015).
- McGregor, James H. S. 2014. *Athens*. Cambridge: Harvard University Press. Dostopno prek: Google Books.
- Norris, Harry Thirwall. 1993. *Islam in the Balkans: Religion and Society between Europe and the Arab World*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Nurja, Ermal. 2012. The Rise and the Destruction of Ottoman Architecture in Albania: A Brief History Focused on the Mosques. V *Balkans and Islam: Encounter, Transformation, Discontinuity, Continuity*, ur. Ayse Zisan Furat in Hamit Er, 191–207. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Pacariz, Sabina. 2014. Montenegro. V *Yearbook of Muslims in Europe Volume 6*, ur. Jørgen Nielsen, 429–438. Leiden: BRILL. Dostopno prek: Google Books.
- Pašić, Amir. 2012. The Role of Architecture in Maintaining Muslim Identity in the Balkans. V *Balkans and Islam: Encounter, Transformation, Discontinuity, Continuity*, ur. Ayse Zisan Furat in Hamit Er, 208–214. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Patekar, Anja. 2015. *Islamski versko-kulturni center v Mariboru*. Magistrsko delo, Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo.
- Pavlaković, Vjeran. 2012. Conflict, Commemorations, and Changing Meanings: The Meštrović Pavilion as a Contested Site of Memory. V *Confronting the Past: European Experiences*, ur. Davor Pauković, Vjeran Pavlaković in Višeslav Raos, 317–352. Zagreb: Political Science Research Centre Zagreb. Dostopno prek: http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop422b/2010-0029_kotet_09_114/114.pdf (12. julij 2015).
- Payton, James R. Jr. 2006. Ottoman Millet, Religious Nationalism, and Civil Society: Focus on Kosovo. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 26 (1). Dostopno prek: <http://digitalcommons.georgefox.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1379&context=ree> (2. julij 2015).

- Pecar, Marina. 1999. Bosnian Dwelling Tradition: Continuity and Transformation in the Reconstruction of Sarajevo. *Traditional Dwellings and Settlements Review (TDSR)* XI (I). Dostopno prek: <http://iaste.berkeley.edu/pdfs/11.1f-Fall99pecar-sml.pdf> (15. julij 2015).
- Petersen, Andrew. 2002. *Dictionary of islamic architecture*. London; New York: Routledge. Dostopno prek: Internet Archive.
- Riedlmayer, András. 2002. From the Ashes: The Past and Future of Bosnia's Cultural Heritage. V *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States*, ur. Maya Shatzmiller, 98–135. Montréal: McGill-Queen's University Press.
- Sightseeing Sofia. 2015. *Banya Bashi Mosque*. Dostopno prek: http://www.sightseeingsofia.com/guide/Banya_Bashi_Mosque/208435/ (23. julij 2015)
- Sofia Guide. 2012. *Banya Bashi Mosque in Sofia*. Dostopno prek: <http://www.sofia-guide.com/attraction/banya-bashi-mosque-sofia/> (21. julij 2015).
- The Statesman's Yearbook. 2015. *Sarajevo*. Dostopno prek: <http://www.statesmansyearbook.com/resources/Sarajevo.html> (29. junij 2015).
- Strnadel, Leslie in Patrick Erdley. 2012. *Bulgaria (Other Places Travel Guide)*. Sofija: Other Places Publising. Dostopno prek: Google Books.
- Todorova, Marija Nikolaeva. 2009. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.
- Tomšič Čerkez, Beatriz. 2005. Islamski verski objekti v Evropi: razprava med tradicijo in kontekstom. *AR. Arhitektura, raziskave* 2 (2005). Dostopno prek: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-NH8J8CFU> (6. julij 2015).
- Trix, Frances. 2012. Sustaining Turkish Urban Identity in Macedonia. V *Balkans and Islam: Encounter, Transformation, Discontinuity, Continuity*, ur. Ayse Zisan Furat in Hamit Er, 156–173. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Tulundžić, Abdulah. 2012. *Gdje su 217 džamija u Beogradu?* Dostopno prek: <http://sandzakpress.net/gdje-su-217-dzamija-u-beogradu> (28. julij 2015).
- Turistička organizacija Podgorice. 2015. *Džamije*. Dostopno prek: <http://www.podgorica.travel/me/istrazi-podgoricu/kulturno-naslijede/sakralni-objekti/dzamije> (18. julij 2015).
- Unesco. 2015. *Islamic architectural monuments*. Dostopno prek: http://portal.unesco.org/es/files/20057/10826459833Pages_51-64_KOSOVO_report_distilled.pdf/Pages+51-64+KOSOVO_report_distilled.pdf (22. julij 2015).

- Van Marle, Jeroen, ur. 2008. *Tirana in your pocket*. Tirana: Shtëpia Botuese Pegi. Dostopno prek: Google Books.
- Velikonja, Mitja. 1998. *Bosanski religijski mozaiki: religije in nacionalne mitologije v zgodovini Bosne in Hercegovine*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Villari, Luigi. 1905. *Balkan question: the present condition of the Balkans and European responsibilities*. London: J. Murray. Dostopno prek: Internet Archive.
- Voje, Ignacij. 1992. *Oris zgodovine jugovzhodne Evrope. Novi vek*. Ljubljana: Univerzitetna knjigarna.
- --- 1994. *Nemirni Balkan: zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja*. Ljubljana: DZS.
- --- 2005. *Slovenica Balcanica*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Wachtel, Andrew Baruch. 2008. *The Balkans in world history*. New York: Oxford University Press.
- Warrander, Gail in Verena Knaus. 2010. *Kosovo: the Bradt travel guide*. Chalfont St. Peter (Bucks): Bradt Travel Guides; Guilford (Connecticut): The Globe Pequot Press.
- World Bulletin. 2014. *Turkey to restore oldest mosque in Albanian capital*. Dostopno prek: <http://www.worldbulletin.net/tika/135105/turkey-to-restore-oldest-mosque-in-albanian-capital> (15. julij 2015).